

Razvojni potencijali Županije Zapadnohercegovačke

Soldo, Jure

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:217:563465>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-14**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

Jure Soldo

Razvojni potencijali Županije Zapadnohercegovačke

Diplomski rad

Zagreb, 2023.

Jure Soldo

Razvojni potencijali Županije Zapadnohercegovačke

Diplomski rad

predan na ocjenu Sveučilištu u Zagrebu Prirodoslovno-matematičkom fakultetu,
Geografskom odsjeku, radi stjecanja akademskog zvanja sveučilišnog magistra
geografije

Zagreb, 2023.

Ovaj je diplomski rad izrađen u sklopu **sveučilišnog diplomskog studija Geografija; smjer:**
istraživački (Prostorno planiranje i regionalni razvoj) na **Sveučilištu u Zagrebu**
Prirodoslovno-matematičkom fakultetu, Geografskom odsjeku, pod vodstvom izv. prof. dr.
sc. Vedrana Prelogovića

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Prirodoslovno-matematički fakultet

Geografski odsjek

Razvojni potencijali Županije Zapadnohercegovačke

Jure Soldo

Izvadak: Rad obuhvaća analizu i pregled trenutnog stanja niza parametara koji su važni indikatori potencijala razvoja Županije Zapadnohercegovačke. Uz obradu statističkih podataka, odrađen je i pregled recentnih projekata vezanih uz razvoj regije te dostupnih razvojnih strategija kao pokazatelja planiranog smjera razvoja. Analizom su utvrđeni trenutni relevantni trendovi koji su bili osnova izrade SWOT analize razvojnih potencijala Županije.

69 stranica, 32 grafičkih priloga, 2 tablica, 62 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: razvoj, Zapadnohercegovačka županija, SWOT analiza, razvojni potencijali, regionalni razvoj

Voditelj: izv. prof. dr. sc. Vedran Prelogović

Povjerenstvo: izv. prof. dr. sc. Vedran Prelogović

prof. dr. sc. Aleksandar Lukić

prof. dr. sc. Zoran Stiperski

Tema prihvaćena: 9. 2. 2023.

Rad prihvaćen: 7. 9. 2023.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici **Sveučilišta u Zagrebu Prirodoslovno-matematičkog fakulteta, Trg Marka Marulića 19, Zagreb, Hrvatska.**

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb

Master Thesis

Faculty of Science

Department of Geography

Development potentials of the West Herzegovina Canton

Jure Soldo

Abstract: The paper includes an analysis and overview of the current state of several parameters that are important indicators of the development potential of the West Herzegovina County. In addition to the processing of statistical data, an overview of recent projects related to the development of the region and available development strategies as indicators of the planned direction of development was carried out. The analysis determined the current relevant trends that were the basis of the SWOT analysis of the county's development potential.

69 pages, 32 figures, 2 tables, 62 references; original in Croatian

Keywords: development, West Herzegovina Canton, SWOT analysis, development potentials, regional development

Supervisor: Vedran Prelogović, PhD, Associate Professor

Reviewers: Vedran Prelogović, PhD, Associate Professor

Aleksandar Lukić, PhD, Full Professor

Zoran Stiperski, PhD, Full Professor

Thesis title accepted: 09/02/2023

Thesis accepted: 07/09/2023

Thesis deposited in Central Geographic Library, **University of Zagreb Faculty of Science, Trg Marka Marulića** 19, Zagreb, Croatia.

SADRŽAJ

1. Uvod	4
1.1. Cilj rada	4
1.2. Metodologija i izvori podataka	5
2. Polazišta lokalnog i regionalnog razvoja.....	6
2.1. Razvojno polazište BiH	7
2.1.1. Polazne točke razvoja ŽZH	9
3. Opća geografska obilježja prostora	10
3.1. Klimatska obilježja Županije	11
3.2. Prometna povezanost Županije.....	12
3.3. Historijsko-geografski razvoj Županije	12
4. Analiza stanja u županiji	14
4.1. Stanovništvo	15
4.1.1. Obrazovanje	19
4.1.1.1. Osnovno obrazovanje	20
4.1.1.2. Srednjoškolsko obrazovanje	21
4.1.1.3. Visoko obrazovanje	22
4.1.2. Zaposlenost.....	25
4.2. Primarni sektor	30
4.2.1. Poljoprivreda	30
4.2.2. Stočarstvo	32
4.3. Industrija	32
4.3.1. Tvrtke	35
4.3.2. Industrijske i poslovne zone	36
4.3.3. IT sektor	39
4.4. Investicije.....	39
4.5. Trgovina.....	41
4.6. Turistički potencijali.....	45

5. Razvojni smjer i projekti	50
5.1. HERAG	50
5.1.1. HeritageREVIVED.....	51
5.1.2. FORT-NET.....	51
5.1.3. Poslovni inkubator – HIPod – Home grown bussiness	52
5.1.4. Ostali projekti	53
6. Strateški dokumenti – pregled.....	55
6.1. Strategija ruralnog razvitka ŽZH.....	55
6.2. Strategija razvitka turizma.....	57
6.3. Strategija razvoja ŽZH	58
6.4. Strategija razvoja Federacije	60
7. SWOT analiza	61
8. Zaključak.....	64
LITERATURA.....	66
IZVORI	67
POPIS SLIKA I TABLICA.....	71

1. UVOD

Težnja napretku i razvoju osnovni je pokretač svakog gospodarstva. Smjer i tempo napretka istovremeno ovisi o nizu parametara i okolnosti kako ekonomske, tako i prirodne, društvene i političke prirode. Razvoj prostora je tema koja nikada neće postati manje aktualna. Način pristupa tom pojmu se mijenja kroz desetljeća, ali težnja prema ekonomskom rastu koji bi povećao blagostanje stanovništva, stvorio bolje životne uvjete je ostala nepromjenjiva. Iako je jasno da i razvoj ima svoje granice, točke zasićenja preko kojih neki prostor ne može izvući više iz onoga što posjeduje, to ne sprječava aktere tog područja da i dalje nalaze načine za restrukturiranje kojima bi se mogli naći načini za maksimiziranje uvjeta.

Većina prostora nije niti izbliza na točki zasićenja, odnosno nije niti blizu vrhunca iskoristivosti resursa koje posjeduje. Takav vrhunac je nemoguće brojčano izraziti, stoga je udaljenost od istog isključivo subjektivan dojam, ali istovremeno je itekako jasno kada neki prostor posjeduje više potencijala nego što ga trenutno koristi. U tu skupinu prostora spada i Županija Zapadnohercegovačka.

Jedna od 10 županija (kantona) u okviru Federacije BiH, utemeljena krajem 20. stoljeća i sedma je po veličini na prostoru Federacije. Pretežno ruralno područje u kojem svega petina stanovništva po zadnjem popisu stanovništva živi u urbanim prostorima, na povoljnom geostrateškom i prometnom položaju, jedinstvenom prirodnom i kulturnom baštinom i tradicijom određenih grana industrije, prostor ŽZH – a naizgled ima raznolik opus iskoristivih resursa kao katalizatora razvoja.

Struktura rada pokriva pregled osnovnih polaznih točaka regionalnog razvoja i isticanje glavnih prepreka s kojima se pri primjenjivosti standardnih metoda susreće prostor BiH i same Županije. Glavninu istraživanja čini pregled aktualne situacije i trendova koji su vezani uz socioekonomski razvoj nekog područja kako bi se ustvrdila trenutna pozicija. Ostatak čini pregled aktivnosti od strane razvojne agencije i pregled planova u okviru strateških dokumenata, nakon čega slijedi krajnja analiza i zaključci odrađene analize.

1.1. Cilj rada

Osnovna zadaća ovog rada je ukazati na niz trendova koji u većoj ili manjoj mjeri utječu na razvoj Županije Zapadnohercegovačke. Razvoj i kretanja nekih parametara je teško predvidjeti, ali analiza demografskih trendova, ekonomskih kretanja, smjera ulaganja, trenutnih i budućih razvojnih projekata, uz sve ostale parametre, nudi uvod u određene komparativne prednosti prostora. Takvom analizom se može doći do osnovnih pretpostavki oko snaga i potencijala

promatranog prostora, a istovremeno pronaći glavne probleme i prepreke na koje se Županiju suočava u prošlom, sadašnjem i budućem razvoju.

Cilj je provesti analizu uz dostupne statističke podatke, obraditi relevantne sastavnice koje predstavljaju temelj i potencijal razvoja te odraditi pregled trenutnih aktivnosti u sklopu razvojne agencije Županije i budućih aktivnosti u sklopu strateških dokumenata koji su dostupni za ovo područje.

Neke od početnih pretpostavki uključuju sljedeće:

- 1) Neadekvatno prilagođen obrazovni sustav ne zadovoljava potrebe tržišta rada
- 2) Elementi prirodne i kulturne baštine nisu kvalitetno turistički valorizirani
- 3) Industrija iskazuje elemente visoke razine specijalizacije za uzak krug sektora djelatnosti

Namjera je ustvrditi točnost navedenih tvrdnji, a osim toga odgovoriti i na ostala pitanja i predstaviti ostale izazove s kojima se Županija manje ili više uspješno nosi te iskazati potencijalne dobre primjere koje donose benefite razvoju u određenoj mjeri.

1.2. Metodologija i izvori podataka

Metode korištene u radu su desk metode, primarno kroz prikupljanje i analizu literature i izvora te interpretacije niza statističkih i grafičkih podataka i terensko istraživanje. Statistički podaci su preuzeti iz niza publikacija Federalnog zavoda za statistiku i isti su prilagođeni potrebi istraživanja kako bi se ukazali određeni trendovi kroz vremenska razdoblja. S obzirom na limite dostupnosti podataka, vremenski okviri istraživanja variraju, ali je isto provedeno s namjerom maksimalne valorizacije podataka koje stoje na raspolaganju i sa jasnom namjerom da se njima predstavi aktualna situacija. Osim statističke komponente, korišteni su dostupni strateški dokumenti koji uključuju prostor u svrhu predstavljanja budućih pretpostavki djelovanja na više razine i sektora djelovanja. Također, korišteni su i online dostupni podaci razvojne agencije Županije u svrhu predstavljanja recentnih projekata u Županiji. Istraživanje je upotpunjeno pregledom literature vezane uz osnove regionalnog i lokalnog razvoja te ostalim izvorima koji sadrže dodatne podatke koji upotpunjuju sliku odrađenih analiza i potpomažu odgovaranju na pretpostavke istraživanja.

2. POLAZIŠTA LOKALNOG I REGIONALNOG RAZVOJA

Svaki prostor raspolaže nizom resursa koji se mogu odvojiti u više skupina. Tako primjerice u autohtone („indigineus“) resurse spadaju dijelovi poput zemlje, prirodnih resursa, lokalne radne snage, povijesnih korijena, vještina i lokalnog poduzetništva, a među endogene unutarnje resurse sastavnice poput infrastruktura, škola, sveučilišta i istraživačkih organizacija. U skladu sa raspodjelom navedenih resursa se razlikuje pristup razvoju odozdo („bottom up pristup“) gdje je razvoj generiran od strane lokalne zajednice i regionalnih aktera te se više bazira na specifične „indigineus“ resurse, dok endogeni rast znatno više ovisi o nacionalnim politikama i institucijama. Takav tip pristupa je obično povezan uz tzv. razvoj odozgo koji svoje glavne slabosti ima u eksploataciji tek djela komparativnih prednosti prostora, odnosno zanemarivanja potpunog potencijala lokalne razine zbog promatranja istog kroz širu sliku.

Ekonomski razvoj treba unaprijediti širu socio-ekonomsku situaciju, a istovremeno ne naštetiti okolini. Upravo zato, i sektori osim proizvodnje poput agrikulture, zanatski zasnovane industrije, turizma i ostalih usluga trebaju biti uključene u strategije i planove razvoja nekog prostora. Lokalni ekonomski razvoj je uspješan tek u slučaju poboljšanja životnih uvjeta stanovništva. Nakon što zadovolji potrebe zajednice, cilj razvoja je lokalne veze pretvoriti u vanjske. Na taj način se benefiti šire u okolne regije, a kvalitetnom suradnjom, ili pozitivnom kompeticijom se pojačava i međuregionalna ili šira konkurentnost. (Pike, Rodriguez-Pose, Tomaney, 2017)

Važan naglasak strateškog ulaganja je razvoj najproduktivnijih aktivnosti nekog prostora i fokus na specifične lokalne parametre za postizanje prednosti na tržištu. Lokalne prednosti mogu biti prirodni i kulturni resursi ili lokalni proizvodi. Osim proizvoda i aktivnosti, treba uzeti i obzir veliku važnost odmora i turizma u modernom svijetu. Povećanjem mobilnosti su se otvorile nove prilike, posebice za ruralne prostore, kao lokacije za dnevni odmor ili kraće posjete ili krajnje destinacije odmora. Povećanje mobilnosti sve više i otvara šanse povezivanje ruralnog i urbanog za život i rad. (Ward, Brown, 2009)

„Regionalni ekonomski razvoj znači sposobnost da lokalni ekonomski sustav nađe i konstantno rekreira specifičnu i prikladnu ulogu u međunarodnoj podjeli rada kroz efikasnu i kreativan način korištenja resursa koje posjeduje“ (str.28) (Capello, Nijkamp, 2019)

Osjećaj pripadnosti u zajednici je važan faktor socijalnog kapitala na lokalnim i regionalnim sredinama te on uvelike može odrediti pristup institucija razvoju prostora u kom se odvija te izazvati vezu, povjerenje i složnost. Veća razina međusobnog povjerenja i suradnje unutar

zajednice je važna u slučaju konflikta i neslaganja, ali i u lakšoj mobilizaciji dostupnih resursa i volji da pojedinac sudjeluje ili samostalno ulaže u razvoj prostora. Pristup na razini mjesta je individualan i ima ulogu prepoznavanja i izgradnje na lokalnom znanju i vezama.

Problem kod mjesnog, lokalnog pristupa se krije upravo u njegovoj najvećoj snazi – on polazi od pretpostavke da neka regije ima dovoljno resursa, znanja i komparativnih prednosti koji mogu biti dovoljan temelj za ekonomski razvoj. Također, drži se i pretpostavke da unutar mjesta ili regije ima dovoljno informacija i znanja za kreiranje, provođenje i praćenje adekvatnih razvojnih strategija. Istovremeno, pitanje je i mogućnosti institucija na nižoj razini za provođenje monetarnih, fiskalnih i ostalih intervencija. Manjak bilo koje od navedenih stavki može izazvati kontraefekt i osjećaj zajedništva u zajednici učiniti nebitnim ili još gore, izazvati konflikte zbog eventualnog niskog ekonomskog povrata.

Uspjeh politike lokalnog razvoja se krije u suradnji lokalnih i regionalnih jedinica, institucija i vlasti kako bi ostvarili veze u vertikalnom i horizontalnom smislu i time istovremeno koristili komparativne prednosti svake od jedinica i suradnjom obogatili ponudu i potencijal za razvoj kompletne regije. Suradnja mora zanemariti granice između lokalnog prostora i regije, ali čak Inter regionalne razlike koje mogu donijeti kumulativne benefite. (Barca, McCann, Rodriguez-Pose, 2012)

Objektivno najbolji pristup regionalnom ili lokalnom razvoju je nemoguće izdvojiti jer svaki donosi određen mane i benefite. U isto vrijeme, jedan te isti način pristupa možda nije adekvatan među dva susjedna prostora, a posebice ne univerzalno gledano na više regija. Upravo stoga, razvoj na lokalnoj i regionalnoj razini se uvelike temelji na aktualnom stanju unutar prostora koji se promatra, obilježjima užeg i šireg okruženja i stanja veza vlasti na svim razinama, bilo da se radi unutarnjoj ili vanjskoj razini, u kontekstu globalnosti prostora. Ujedno, ekonomski razvoj služi kao poticaj socijalnog sustava jer ekonomski razvoj koji uz sebe ne veže poboljšanje kvalitete života za stanovništvo prostora nije nužno razvoj već isključivo kompromis između ekonomske dobiti i satisfakcije stanovništva.

2.1. Razvojno polazište BiH

Kako je u završetku analize o pristupima navedeno, univerzalnost pristupa razvoju ne postoji i glavnu ulogu igraju okolnosti unutar država, regija i lokalnih prostora. Bosna i Hercegovina je svojom specifičnom organizacijom i sustavom vlasti, u organizacijskom smislu već unikatan prostor. Društveno-politička situacija i okruženja dakako igra veliku ulogu, pogotovo u smislu zajedništva i idejnog usmjerenja. Samim time, pristup razvoju nije istovjetan među razinama

vlasti, a nerijetko ni na jednoj razini, s obzirom na kontradiktoran pristup u međunaciolnom i multikulturalnom okruženju. „Fragmentirana vlast može ograničiti benefite aglomeracija.“ (Capello, Nijkamp, 2019), a samim time i ograničiti mogućnost razvoja regija i lokalnih prostora.

Bosna i Hercegovina se prema analizi OECD-a, za zemlje jugoistočne Europe (OECD, 2021.) susreće sa nizom problema u komparaciji za zemljama regije. U odnosu na ostale zemlje ističe se problem pravnog okvira, provođenja zaštite intelektualnog vlasništva, a u investicijskoj politici i promoviranju ulaganja su u boljoj poziciji jedino od Kosova. Samim time, privlačenje ulaganja je na poprilično niskoj razini, kao posljedica slabog promidžbenog pristupa prema ulagačima i regulacija investiranja. Također, razina ulaganja u „zelena“ gospodarstva je na niskoj razini.

Regulacija trgovine je najlošija u regiji, a problemi su značajni u prikupljanju poreza, te pristupu tzv. alternativnim načinima financiranja. Na nešto višoj razini je bankarski sustav i tržište, odnosno pristup tržištu dionica.

Problem obrazovnog sustava, odnosno njegova neadekvatnost i slaba prilagođenost situaciji i vremenu, je također važan za istaknuti, a o istom će biti više govora u daljnjim analizama. Regulacija tržišta rada je također na niskoj razini, a u skladu sa slabostima obrazovnog sustava je javlja i problem slabe razine vještina radnika.

Veza istraživačkog sektora i poslovnih subjekata je veoma slaba, ali i cijeli znanstveni i inovativni sektor koji, ponovno u skladu sa problemima obrazovnog sektora, ima slabu produktivnost na prostoru BiH. Proces digitalizacije je također na jako niskoj razini.

Tržište energetika je problem, a isto svoje probleme veže za niska ulaganja u zeleni sektor i obnovljive izvore energije, za koje Bosna i Hercegovina ima potrebne resurse. Ruralni razvoj ima probleme u edukaciji, infrastrukturi te inovacijama, iako ima resurse, a o navedenom problemu će također kasnije biti iskazana detaljnija analiza. Turizam ima problem u vertikalnoj suradnji, povezanosti, promociji, brendingu i marketingu, odnosno u svim osnovama na kojima se može temeljiti turistički razvoj i pull faktor za potencijalne goste. Osim svega navedenog, problem korupcije je stalna boljka koja osim ekonomski negativnih posljedica ima i druge socijalne posljedice koje veže uz sebe. (OECD, 2021.)

Veliki niz problema imaju polaznu točku u sustavnim propustima u uređenju države i njenih podjedinica. Upravo zato, potreba za pristupom „od gore prema dolje“ je izražena, jer je

autonomija manjih upravnih jedinica dakako ograničena, te su sustavne promjene na višoj razini neophodna točka koja bi pomogla razvoju regija i lokalnih jedinica.

2.1.1. Polazne točke razvoja ŽZH

Ekonomska veza županije sa višim razinama vlasti donekle sugerira raspodjelu sredstava. Tako je primjerice u 2021. godini, u raspodjeli prihoda od indirektnog poreza od strane Federacije BiH, Županiji Zapadnohercegovačkoj je pripalo 57,1 milijun KM, ili 3,6% ukupnog raspodijeljenog novca u županijske budžete, te dodatnih 11,5 milijuna KM ili 4,5% od ukupno raspodijeljenih sredstava prema općinsko/gradskim budžetima. Ovakvom podjelom sredstava, ŽZH je bila 8., odnosno 7. prema količini dodijeljenih sredstava iz ovih izvora financiranja. Osim navedenog, Županiji je pripalo i 2,1% sredstava za upravljanje cestama te 0,4% ukupnih sredstava od putarina.

U odnosu na 2020. godinu, količina raspodijeljenih prihoda se povećala za 23,05%, dok je povećanje u ŽZH iznosilo 23,52% za županijske i 23,74% na općinske/gradske budžete, čime je bila na drugom odnosno trećem mjestu po povećanju u odnosu na prethodnu godinu. (Federalno ministarstvo financija, 2021.)

3. OPĆA GEOGRAFSKA OBILJEŽJA PROSTORA

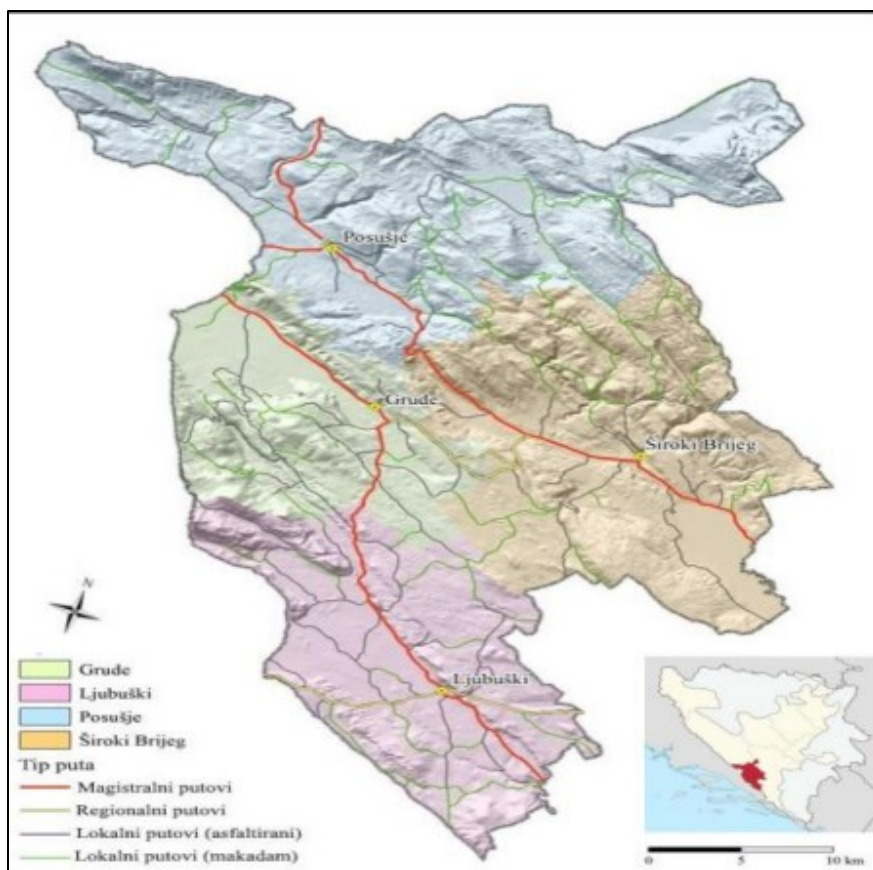
Županija Zapadnohercegovačka je utemeljena 1996. godine. Nalazi se u jugozapadnom dijelu FBiH koji graniči s RH, odnosno zaleđem srednjodalmatinske obale. Prostorno zauzima 1.362,20 km² ili 5,2% površine FBiH, što ju čini 7. županijom po veličini u FBiH.

Slika 1. Prostorni položaj Županije Zapadnohercegovačke

Izvor: (URL 44)

U sastavu ŽZH-a su 2 grada: Široki Brijeg kao upravno središte županije i Ljubuški, te 2 općine: Grude i Posušje. Najveću površinu pak pokriva Posušje kome pripada 461,1 km² prostora, zatim Široki Brijeg sa 387,6 km², Ljubuški sa 292,7 km², dok je najmanja općina Grude sa 220,8 km² površine. Prostor županije obuhvaćaju 102 naseljena mjesta, od kojih 35 pripada Ljubuškom, 34 se nalaze u okviru Širokog Brijega, 13 u granicama Gruda, a 20 pripada Posušju.

Slika 2. Administrativno-teritorijalni ustroj ŽZH

Izvor: (Čutura, 2020)

Županija ima svoju zastavu i grb. Grb je povijesni hrvatski grb u obliku stiliziranog štita, podijeljen vodoravno i okomito u 25 crveno bijelih polja-kvadrata, tako da je prvo polje u gornjem lijevom kutu crvene boje. Iznad stiliziranog štita nalazi se troplet vodoravno položen na štit iznad tri središnja polja. Grb je obrubljen zlatnom crtom. Zastava se sastoji od tri boje: crvene, bijele i plave, s grbom u sredini. (Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2012. do 2032. godine, 2013.)

3.1. Klimatska obilježja Županije

„Relativno malo područje koje obuhvaća Zapadnohercegovačka županija odlikuje se veoma raznolikom klimom, što je posljedica geografskog položaja, odnosno činjenice da se ovo područje nalazi na prijelazu između Jadranskog primorja i visokih planina Bosne“ (Kustura, 2016) . Većinu Županije karakterizira sredozemna klima sa suhim i toplim ljetom (Csb), sa srednjom mjesečnom temperaturom najtoplijeg mjeseca između 22°C i 24°C. Dok najjužniji krajevi, koji su ujedno i najbliže moru, imaju sredozemnu klimu sa suhim i vrućim ljetom (Csa), odnosno najsjeverniji krajevi (planinski) umjereno toplu i vlažnu klimu s toplim ljetom (Cfb)

gdje s porastom nadmorske visine dolazi do pada temperatura i duljeg zadržavanja snježnog pokrivača.

Prosječna godišnja količina padalina se kreće između 1800 mm i 2200 mm, dok je u planinskim dijelovima između 2200 mm i 2600 mm od čega najveći dio čini snijeg što posebno pogoduje razvoju zimskog turizma. Što se pak tiče insolacije, ovaj dio Bosne i Hercegovine je najosunčaniji s između 2300 i 2400 sati (Čutura, 2020) prema (FHMZ, 2019).

3.2. Prometna povezanost Županije

Prometni sustav BiH svojim većim dijelom ne odgovara suvremenim zahtjevima i potrebama stanovništva i gospodarstva. Nije u skladu s mogućnostima koje proizlaze iz prometno-geografskog položaja BiH u Europi, što inače predstavlja povoljnu osnovu za uključivanje i usklađivanje s europskom prometnom mrežom. Prometna je djelatnost integralni dio državnog gospodarstva pa se njezin razvoj ne može sagledavati, a niti ostvarivati izvan konteksta ukupne državne gospodarstvene strategije i politike.

Kad je u pitanju povezanost Županije s drugim državama, te županijama unutar BiH, onda je zbog njenog graničnog položaja u prvom redu upućena na povezivanje i usuglašavanje s cestovnom mrežom RH, a unutar BiH to su susjedne Hercegovačko-neretvanska, Hercegbosanska i Srednjobosanska županija.

Bosansko-hercegovački gospodarstveni i prometni interes se mora ugraditi u europski, a posebno srednjoeuropski interes, putem brzih željezničkih pruga i autocesta koje uključuju i Zapadnohercegovačku županiju. U kreiranju Bosansko-hercegovačkog prometnog sustava mora se voditi računa o gospodarskom i prometnom odnosu BiH i RH. Južni i zapadni dio BiH, pa tako i Zapadnohercegovačka županija, mora biti optimalno povezana cestovnim prometom s gravitirajućim prostorom BiH i RH. Kad je u pitanju željeznički promet, potrebno je cestovnim sustavom povezati Županiju s Mostarom i Čaplinom. (Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i zaštite okoliša Županije Zapadnohercegovačke, 2013.)

3.3. Historijsko-geografski razvoj Županije

Razvoj Županije se temeljio na prirodnom okruženju i dostupnim resursima, a razvoj infrastrukturne mreže i razmještaj stanovništva je primarno ovisio o prirodno-geografskim značajkama prostora, a primarno blizini rijeka i rudnih bogatstava. Takav trend je uvelike nastavljen i u suvremenom razdoblju.

Naseljavanja današnjeg prostora ŽZH-a je počelo još u prapovijesti, a brojna nalazišta iz mlađeg kamenog doba poput Ravlića pećine, Žukovičke pećine i Vukove njive su svjedoci tog vremena. Od kraja 15. stoljeća prostor je pod turskom vladavinom uz trgovačke, vjerske i zanatske funkcije tadašnjih gradova. Ubrzani razvoj se događa krajem 19. stoljeća pod austrougarskom vlašću, grade se prometnice, škole, vjerski i gospodarski objekti. Gradnja prometnica i mostova između i kroz naseljena mjesta je ubrzala i olakšala komunikaciju i razvoj centralnih naselja.

U prvom dijelu 20. stoljeća dolazi do začetaka razvoja industrije uslijed nalazišta boksitne rude na više lokacija u okviru Županije, a kao posljedica njihovog nalaska grade se i prometnice prema širokobriježkim naseljima na brdima. Ipak, ruralna su se naselja sporije razvijala od centralnih naselja.

Najveći broj naselja Županije Zapadnohercegovačke razvio se dolinom rijeka Trebižat i Lištica, na čiji su razmještaj, osim prirodnih čimbenika, veliki utjecaj imale i društvene prilike. Brojne nekropole, gradine i utvrde podizane su upravo na uzvišenjima iznad polja kako bi se dolinski prostor, kojim je obično vodila prometnica, zaštitio od neprijatelja

Uz emigracije stanovništva od sredine 20. stoljeća prisutan je i prostorni razmještaj stanovništva unutar županije te su značajne promjene obrazovne i gospodarske strukture stanovništva. Razvoj sekundarnih i uslužnih djelatnosti mijenja demografsku sliku prostora u kojoj se naglasak stavlja na gradska/općinska sjedišta: Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg. Uslijed povremenih i trajnih migracija pojedini dijelovi županije, posebice udaljena, brdska ruralna naselja ostaju bez stanovništva, a time i bez mogućnosti za važniji gospodarski razvoj. (Putica Džajić, 2020)

4. ANALIZA STANJA U ŽUPANIJI

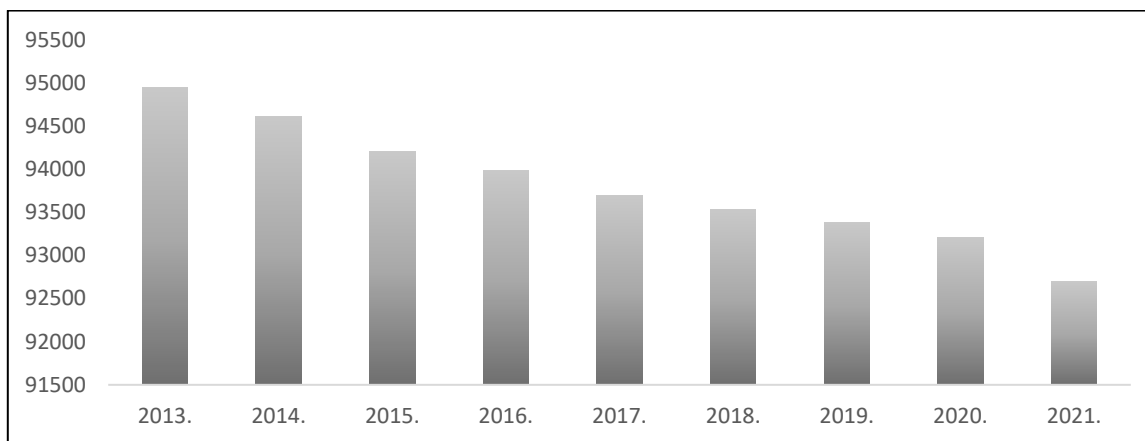
Analiza trenutnog stanja u Županiji Zapadnohercegovačkoj je baza istraživanja razvojnih potencijala. Analiza se primarno oslanja na niz statističkih parametara u recentnom razdoblju (vremenski obuhvat ovisi o dostupnosti određenih podataka) sa ciljem utvrđivanja kako postojećeg stanja, tako i traženju pozitivnih i negativnih trendova, opažanju važnih promjena te pregledom glavnih ulaganja kako bi se izvukli zaključci o snagama i slabostima županije, ali i trenutnom razvojnom putu.

Analiza je podijeljena u više kategorija:

- Stanovništvo – analiza broja stanovnika, prirodnog kretanja, obrazovne strukture i strukture zaposlenosti i njoj srodnih parametara kao indikatora ljudskih potencijala prostora
- Primarni sektor – analiza trenutnog stanja u primarnom sektoru s obzirom na pretežno ruralne karakteristike prostora
- Industrija – pregled i analiza važnih statističkih podataka koji iskazuje glavne snage industrije na koje se prostor oslanja te proučavanje trendova proizvodnje po sektorima
- Ulaganja – pregledom i analizom ulaganja se mogu izvući zaključci o najbitnijim i najpotentnijim sektorima gospodarstva kao indikatorom potencijala daljnjeg razvoja
- Trgovina – analiza trgovinske bilance županije kao indikatora snaga i slabosti gospodarstva
- Turizam – analiza turističkog sektora koja ima za svrhu pregled turističke ponude te analizu statistika koje indiciraju stanje u turizmu te iskorištenost potencijala prostora
- Razvojni projekti – pregled recentnih provedenih projekata na prostoru županije kao indikatora prepoznatih potencijala razvoja

4.1. Stanovništvo

Kretanje demografskih parametara je veoma važan indikator stanja na određenom prostoru. Razvoj zahtijeva stanovništvo, ljudi su oslonac razvoja, a ujedno i indikator praćenja socijalne komponente razvoja uslijed eventualnog ekonomskog rasta.

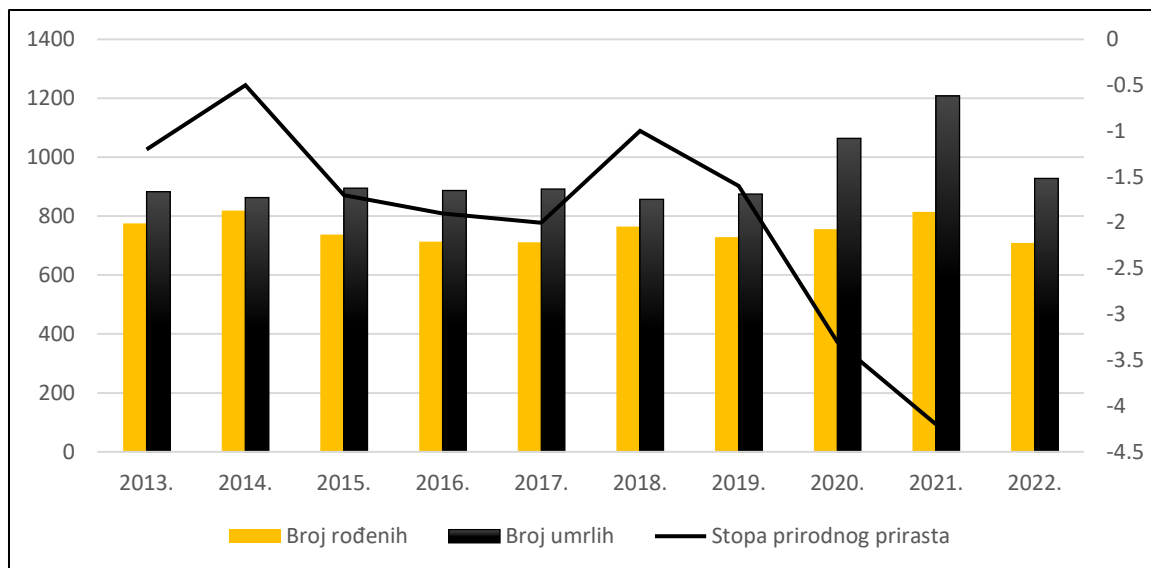

Slika 3. Broj stanovnika ŽZH od posljednjeg popisa stanovništva 2013. godine

Izvor: izvor: autor prema (URL 18 – URL 25)

Krivulja kretanja stanovništva županije od posljednjeg popisa stanovništva je izrazito jednosmjerna – broj stanovnika opada iz godine u godinu bez iznimke. S obzirom na izostanak održavanja popisa stanovništva iz niza razloga, čak i ove podatke treba uzeti sa dozom opreza s obzirom na to da su bazirani na procjenama koje se primarno izvode prateći statistike prirodnog kretanja stanovništva sa upitnom koordinacijom migracijske statistike.¹ (URL 7) Kako je imigracijski trend dominantan na prostoru cijele Bosne i Hercegovine, a ujedno i u ŽZH koja je objekt istraživanja, jasno je kako je depopulacija problem koji se treba shvatiti ozbiljno.

¹ Podaci Federalnog zavoda za statistiku su predstavljeni kao „procjene“ broja stanovnika, s obzirom na to da migracijske statistike nisu dostupne te se kao takve niti ne mogu koristiti u koordinaciji s brojem stanovnika. Izostanak uključivanja migracijskih statistika dakako utječe na kvalitetu korištenih podataka korištenih u istraživanju.

Slika 4. Prirodno kretanje stanovništva na prostoru ŽZH od 2013. do 2022. godine

Izvor: autor prema (URL 18 – URL 25)

Stope prirodnog kretanja su osnova promatranja stanja broja stanovnika u dostupnim statističkim publikacijama stoga niti činjenica kako je stopa prirodnog priraštaja negativna u istom promatranom razdoblju nije niti malo iznenađujuća. Negativno prirodno kretanje stanovništva se dodatno pojačalo u posljednje 3 cijele godine koje su obuhvaćene istraživanjem. Iako je kauzalnost teško utvrditi, korelacija sa pandemijom COVID-a 19 se postavlja kao logičan zaključak s obzirom na relativno nagli porast broja umrlih u odnosu na pretpandemijsku krivulju.

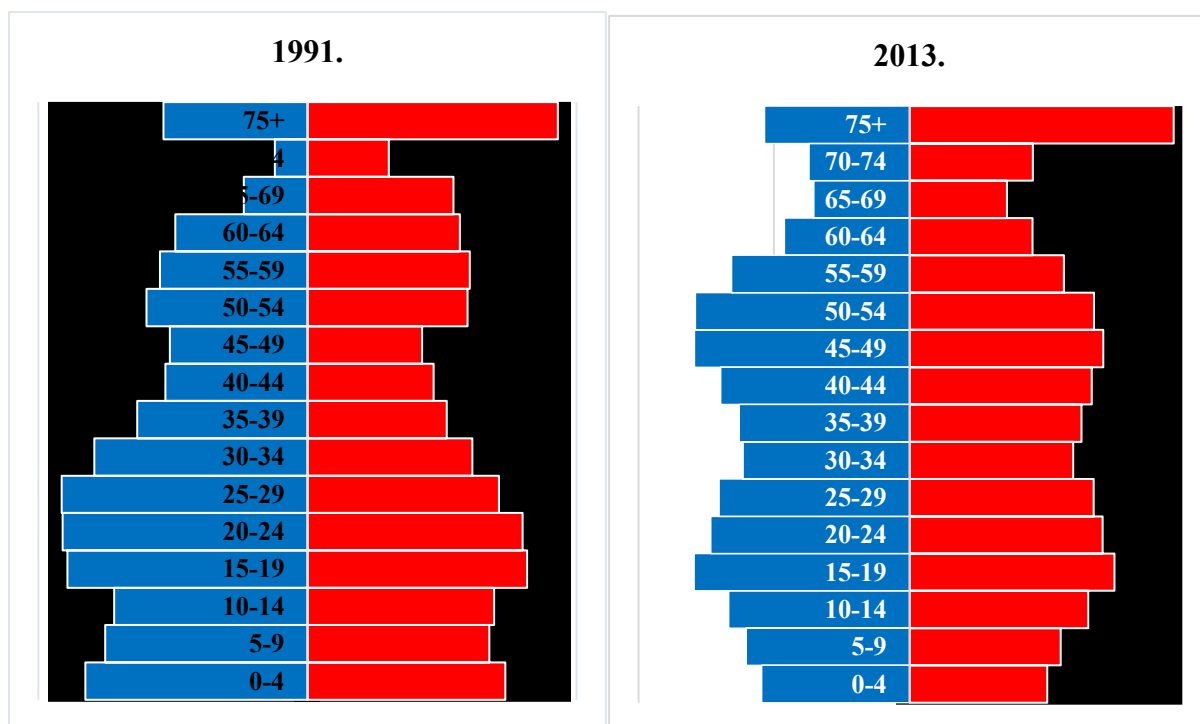
Tablica 1. Broj stanovnika po gradovima/općinama ŽZH od posljednjeg popisa stanovništva do 2021. godine

	2013.	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.
Grude	17308	17036	16947	16866	16805	16732	16613
Ljubuški	28184	27631	27505	27379	27275	27151	26922
Posušje	20047	20373	20324	20334	20341	20342	20257
Široki Brijeg	28929	28949	28920	28950	28964	28988	28912

Izvor: autor prema (URL 18 – URL 25)

Analiza kretanja stanovništva po općinama/gradovima unutar županije daje nešto malo manje linearne podatke, makar u jednom dijelu. Krivulja je jednosmjerna u Grudama i Ljubuškom, koji od 2013. pa nadalje imaju progresivan pad broja stanovnika. Sličnost je iznimna do razine gdje je i sami ritam opadanja gotovo jednoličan u oba mjesta. Ljubuški je u promatranom razdoblju izgubio (prema statističkim procjenama) 1212 stanovnika od 2013. godine, što je pad od oko 4,5%. Grude su u istom razdoblju izgubile 695 stanovnika, što čini nešto manji pad od oko 4%.

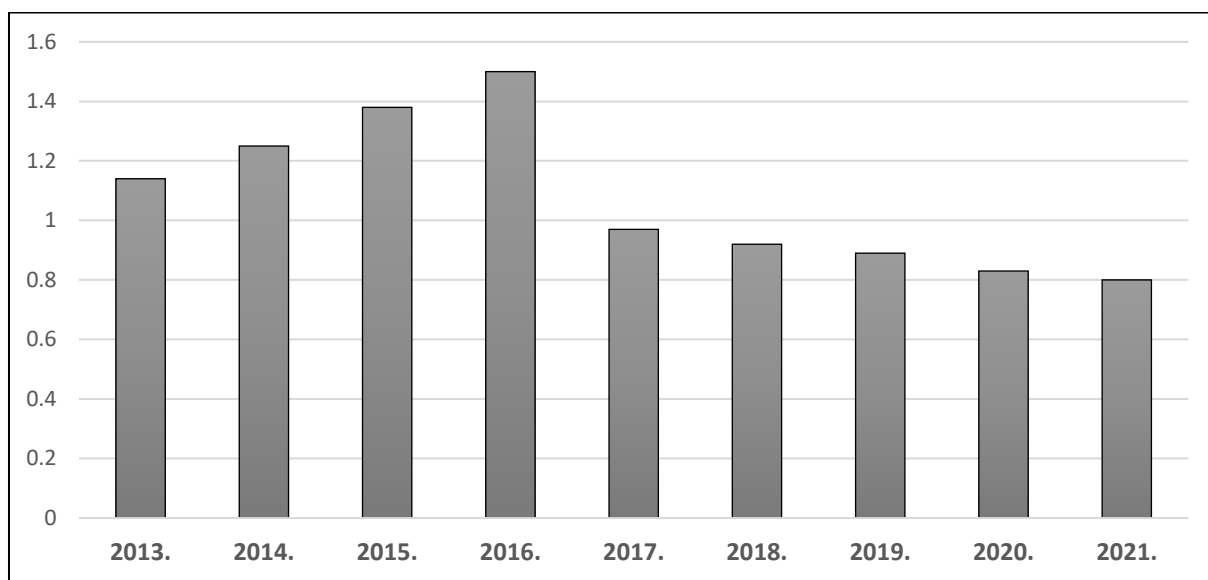
Široki Brijeg i Posušje su imali određene varijacije u broju stanovnika, koje su i slične i različite istovremeno. Naime, trend izrazito malog porasta stanovništva je bio istovjetan na oba prostora i dogodio se u razdoblju između 2017. – 2020. godine. Ono u čemu se ipak razlikuju je generalni trend u razdoblju od 2013. godine gdje je ipak jasno da Posušje unatoč tom porastu ima ukupni gubitak broja stanovnika. On nije niti izbliza zamjetan kao u prva dva slučaja, nego se kreće na oko 1%. Široki Brijeg pak ima generalni trend stagnacije. Razlika u ukupnom broju stanovnika u promatranom razdoblju je jedva zamjetna te se bilo kakav trend ne može primijeniti za analizu.

Slika 5. Dobno-spolne piramide ŽRH prema popisima iz 1991. i 2013. godine

Izvor: autor prema (URL 43)

Sukladno opadanju broja stanovnika čija se statistika bazira na prirodnom priraštaju, koji je također pokazao negativne trendove, odnos starosnih skupina na prostoru županije pokazuje jednako nepovoljne obrise. Statistički najmanje važnim podatkom se može smatrati grupa stanovništva od 15-64 godine u kojoj se događaju određene varijacije, koje se mogu smatrati prelijevanjem broja ljudi iz druge dvije grupe. Broj mladih do 14 godina starosti je od 2016 godine u padu, a u istom tom razdoblju broj starih (65+) se kontinuirano povećava. Promatrajući odnos između 2016 i 2021. godine, broj mladih se umanjio za 45%, odnosno za 5860 osoba, razlika između posljednje dvije godine je iznosila 2,5%, odnosno 314 osoba manje. Istovremeno broj starijih od 65 se povećao za 29%, odnosno za 3629 osoba, a u posljednje dvije promatrane godine brojka se uvećala za 0,6%, odnosno za 99 osoba. (URL 19- URL 25)

Slika 6. Omjer broja mladih od 14 godina i starijih od 65 na prostoru ŽZH od 2013. do 2021. godine

Izvor: autor prema (URL 19-URL 25)

Prema dostupnim podacima, glavni statistički validan podatak o starosnoj strukturi stanovništva jest omjer broj mladih (0-14 godina) i starih (65+) osoba u Županiji. Sve do 2016. godine broj mladih osoba u županiji je bio veći od broja starih, a upravo u navedenoj godini je i omjer bio na vrhuncu. Tada je na prostoru ŽZH obitavalo 1,5 puta više mladih u odnosu na skupinu starog stanovništva. Od tada, krivulja omjera mijenja smjer te od 2017. kada je odnos bio podjednak (0,97), pad omjera mladih je gotovo linearan sve do posljednje godine sa adekvatnim podacima, 2021. godine, kada dostiže omjer od 0,8.

Ovakav negativan trend starenja nije nova pojava. Usporedbom dobno-spolne piramide iz 1991. i 2013. godine, (Slika 5) kao godina sa posljednja dva popisa stanovništva u BiH, vrlo je jasno

vidljivo kako se udio djece i mladih smanjuje, odnosno koliko je piramida uža na samom dnu u odnosu na podatke iz 1991. godine, iako se broj stanovnika generalno povećao u međupopisnom razdoblju, za nešto manje od 6000 stanovnika (URL 26). S obzirom na dostupne procjene podataka o stanovništvu za razdoblje poslije posljednjeg popisa, jasno je kako se trend ne mijenja, ali za preciznu strukturu u ovom trenutku ne postoje adekvatni podaci pa je praćenje progressa starenja u ŽZH limitirano.

4.1.1. Obrazovanje

Obrazovanje stanovništva može biti važan indikator potencijala razvoja nekog prostora. Adekvatno i visoko obrazovan kadar dakako ima potencijal za pokretanje pozitivnog razvojnog trenda kako u trenutnom tako i u nekom budućem razdoblju. Empirijski, povećanje upisa u srednje škole donosi u prosjeku 2.5-3 % rasta BDP po stanovniku za zemlje u razvoju i 1.5% za OECD zemlje (Popescu, Diaconu, 2009.)

Nakon usvajanja zajedničke jezgre kurikuluma temeljene na ishodima učenja (CCC) na državnoj razini 2018. godine, kanton je uspostavio namjenski pedagoški institut, u partnerstvu sa susjednim kantom, Kantom 10, koji je počeo razvijati standarde učinka za nastavnike, pedagoge i ravnatelji. Osim toga, po prvi put razvija namjensku obrazovnu strategiju i nadograđuje svoj informacijski sustav za upravljanje obrazovanjem (EMIS), koji će mu omogućiti prikupljanje detaljnih podataka o uspješnosti učenika, nastavnika i škola. Međutim, provedba smjernica i nagrađivanja na razini cijelog sustava za poboljšanje kvalitete obrazovanja ostaje izazov.

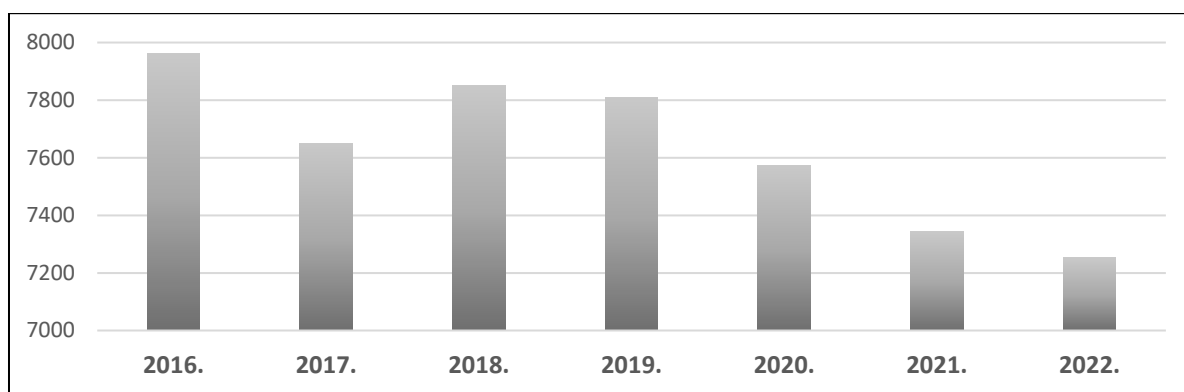
Prostor Županije ima benefit aktivne suradnje sa ostalim prostorima hrvatskom nacionalnom većinom i mostarskim Sveučilištem te kroz više institucije u ministarstvima obrazovanja županija sa hrvatskom većinom. Upravo u suradnji sa mostarskim Sveučilištem planira se uvođenje iskaznica za učenike i profesore povezane sa osobnim iskaznicama koje bi imale i određene druge funkcije.

Potreba županije je korištenje i razvoj tehničkih kapaciteta kako bi se uvela određena standardizirana procjena znanja učenika. Kako se navodi u dokumentu (Guthrie, 2022.), s tim bi se mogao stvoriti put prema standardizaciji procjene za razini županije ili na inter županijskoj razini radi buduće kontrole obrazovnog sustava. Također se navodi i primjer Slovenije kao potencijalnog primjera s obzirom da se radi o državi iz okruženja u kontekstu EU inicijative. Uvođenjem standardizacije bi se mogla dobiti objektivnija procjena stanja u obrazovanju koje, kako će pokazati daljnja analiza, ima svoje slabe točke kojima se upravo treba pristupiti sa

systemskim promjenama. Kako bi se ovakve promjene valorizirale, navodi se potreba za više autonomije školama koje bi time dobile slobodu vlastitog razvoja, ali i identifikacije individualnih kvaliteta škola, njenih zaposlenika, učenika i okruženja koje bi omogućile razvoj u smjeru koji je za njih adekvatan. (Guthrie, 2022.)

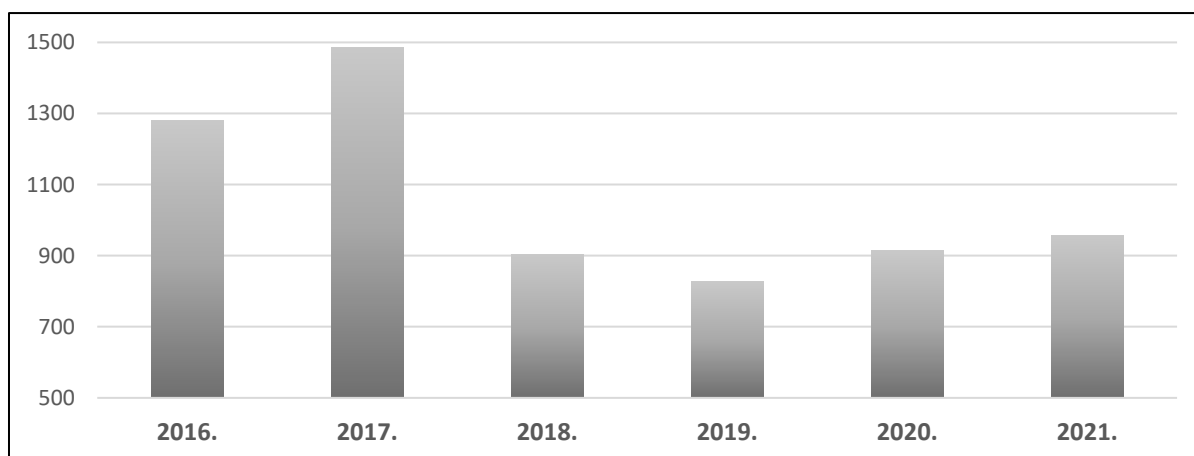
4.1.1.1. Osnovno obrazovanje

U skladu s time, analiza obrazovanja mladih je važan segment demografskog dijela istraživanja. Analizirani podaci pak donose očekivane trendove s obzirom na ukupno kretanje stanovništva. Broj upisane djece u osnovne škole ima generalni trend pada uz varijacije po godinama. Smanjenje broja upisanih u razdoblju između 2016. i 2021, godine je više od 600 djece, odnosno nešto manje od 8% razlike.

Slika 7. Broj upisanih učenika u osnovnu školu u ŽZH u razdoblju između 2016. i 2022. godine

Izvor: autor prema (URL 3)

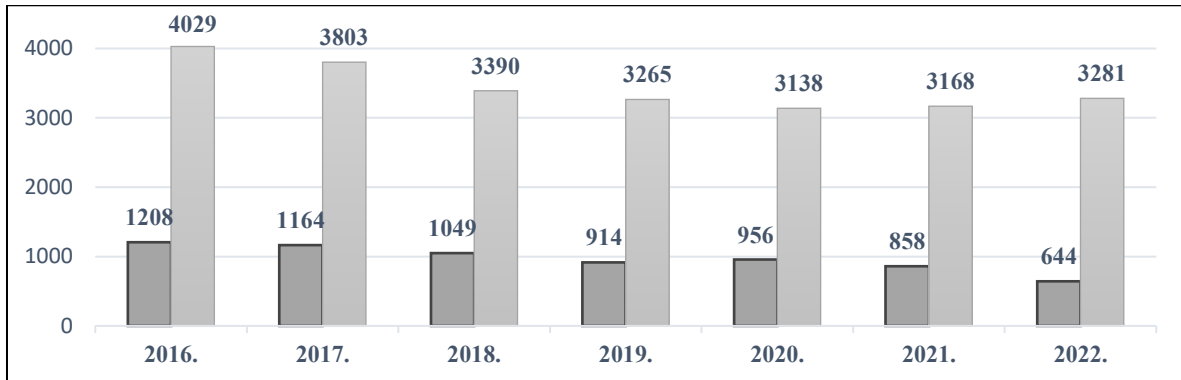

Slika 8. Broj učenika koji su završili osnovno obrazovanje po godinama od 2016. do 2021. godine

Izvor: autor prema (URL 18 – URL 25)

4.1.1.2. Srednjoškolsko obrazovanje

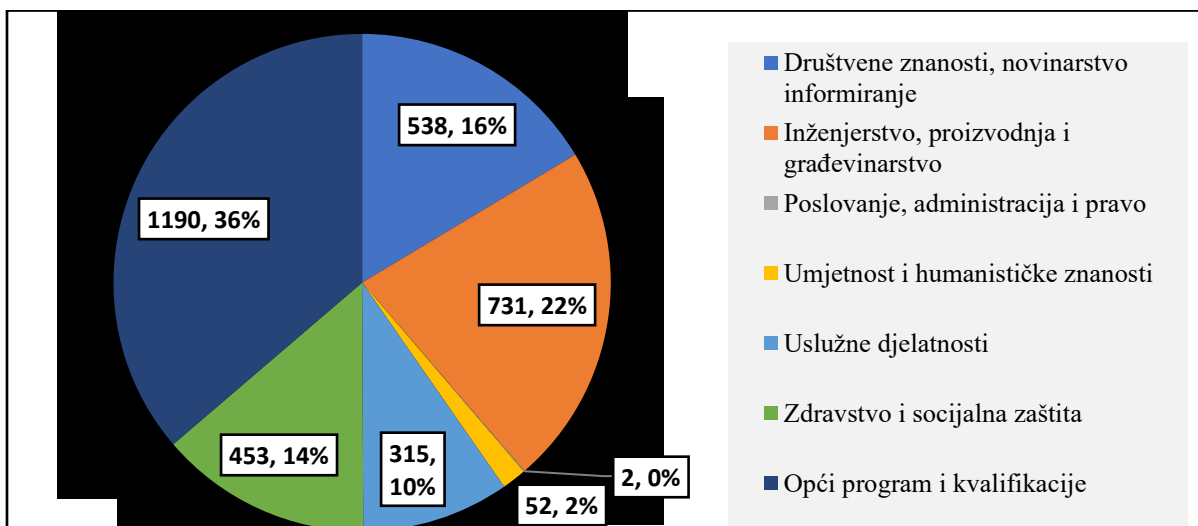
Brojke sekundarnog obrazovanja ponovno slijede isti trend uz nešto izraženije omjere pada između početne i završene godine promatranja trenda. Broj mladih koji su završili srednju školu se smanjio za nepunih 29%, a broj učenika u srednjim školama za više od 21%, u šestogodišnjem razdoblju.

Slika 9. Broj upisanih učenika i broj učenika koji su završili srednju školu u razdoblju od 2016. do 2022. godine

izvor: autor prema (URL 18 – URL 25)

Struktura upisa u srednje škole je takva da upisani u tehničke škole čine između 40-50% upisanih u srednje škole, ovisno o godini, 35-40% upisanih ide u gimnazije, dok ostatak srednjoškolaca svoje obrazovanje stječe u stručnim školama koje imaju generalni trend pada broja upisanih učenika kroz godine.

Slika 10. Broj upisanih učenika srednjih škola prema oblastima u 2022. godini

izvor: autor prema (URL 43)

Istovremeno, 90% osoba u srednjoj školi je upisano na četverogodišnjem programu. Prema oblastima, u 2022. godini najviše polaznika srednjoškolskog obrazovanja je bilo u oblasti općeg programa i kvalifikacija, sa nešto preko trećine udjela. U oblasti inženjerstva, proizvodnje i građevinarstva je bilo upisano 22% srednjoškolaca. Sa podjednakim udjelom od oko 15% zastupljeni su programi društvenih znanosti, novinarstva i informiranja te zdravstva i socijalne zaštite, dok je 10% polaznika bilo u oblasti uslužnih djelatnosti. U umjetnosti i humanističkim znanostima je zastupljenost tek oko 2%, a u oblasti poslovanja, administracije i prava su upisana tek 2 polaznika.

Uzimajući u obzir kasniju analizu važnosti i visoke zastupljenosti zaposlenih u sektoru uslužnih djelatnosti, obrazovna skala niti izbliza ne prati udjele zaposlenosti. Takva situacija za sobom povlači dva potencijalna zaključka koja je izuzetno teško kvantitativno potvrditi:

- Primarno obrazovanje pojedinca nije adekvatno usmjereno na potrebe tržišta rada koje za posljedicu ima visoki udio osoba koji rade poslove uz priučene vještine van obrazovnog sustava
- Obrazovanje pojedinca (primarno mladih osoba) nije usmjereno lokalnom tržištu rada već isključivo sticanju kvalifikacija koje će biti valorizirane van granica – županije ili države

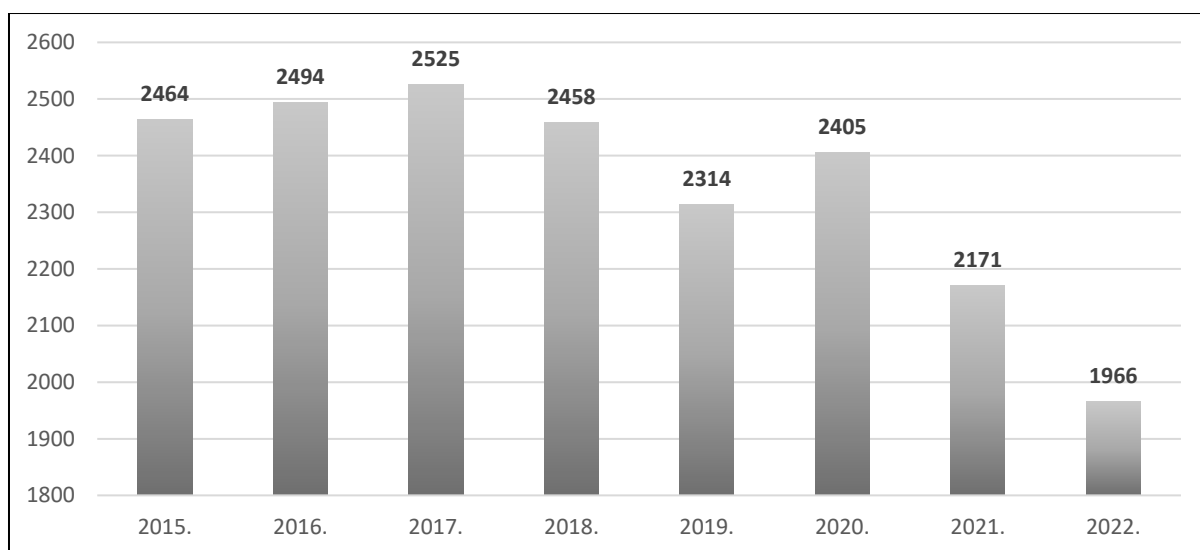
4.1.1.3. Visoko obrazovanje

Visoki stupanj obrazovanja bi ujedno trebao biti i glavni indikator razine vještina stanovništva, dakako pod pretpostavkom da je isto pravilno usmjereno tržištu rada. S obzirom na ranije navedene podatke kako se u srednjoškolskom stupnju obrazovanja već zamjećuje veliki disparitet između obrazovanja i stvarne zaposlenosti, upitno je koliko je situacija drugačija na višoj razini.

Izostanak detaljnih podataka o fakultetskom obrazovanju, s obzirom na to da mogućnost tog stupnja obrazovanja nije dostupna na prostoru Županije, uz izuzetak Akademije likovnih umjetnosti koja operira pod okriljem Sveučilišta u Mostaru, nažalost ostavlja rupu u analizi koja u tom smislu ne može ponuditi krajnje podatke o obrazovanju stanovništva sa prostora županije.

Stipendiranje deficitarnih zanimanja donekle daje uvid u „rupu“ na tržištu rada, a kako se isto provodi na gradskoj/općinskoj razini i ne konstantno, analiza je svedena na sažetak zanimanja koja su preklapaju po natjecajima, a to su:

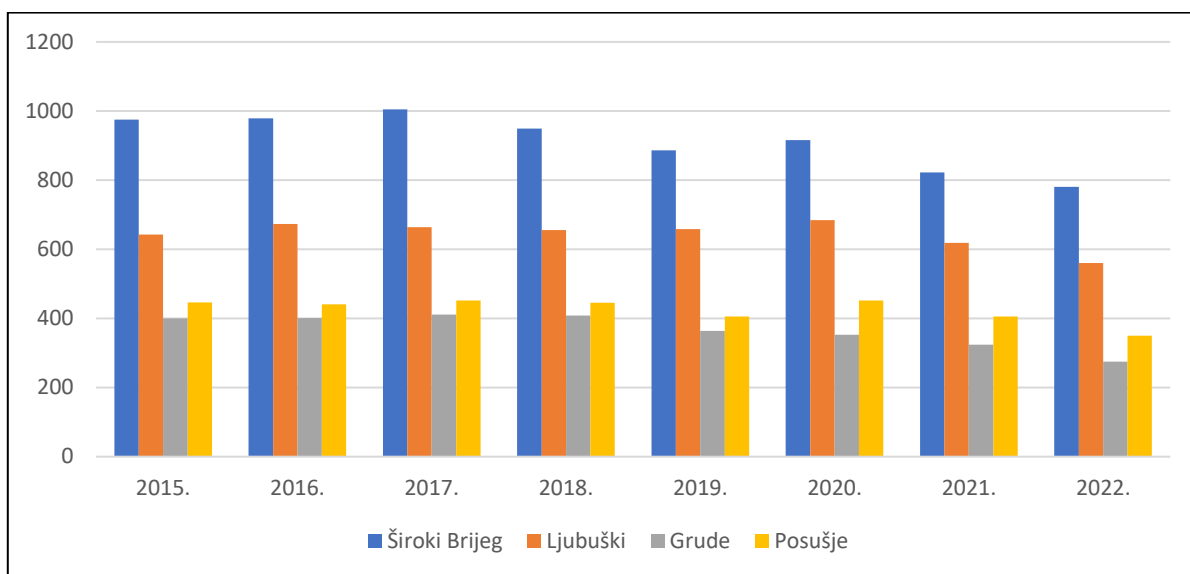
- Geodezija
- Računarstvo
- Logopedija
- Fizika
- Matematika
- Medicina
- Arhitektura
- Građevinarstvo
- Strojarsvo
- Elektrotehnika
- Psihologija
- Glazbena kultura
- Prehrambeno-tehnološka

Slika 11. Broj upisanih studenata s prebivalištem u ŽZH od 2015. do 2022. godine

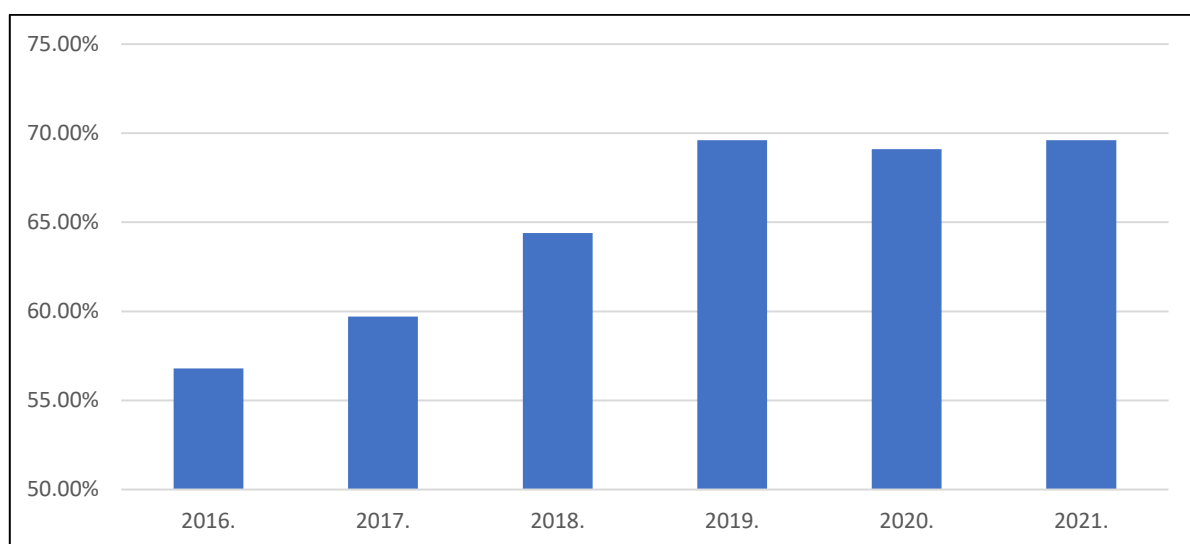
Izvor: autor prema (URL 42)

Statistika koja jest dostupna je ukupan broj upisanih studenata na fakultetima koji imaju adresu prebivališta na prostoru županije. Analizom je pokriven broj upisanih od akademske godine 2015./16. do tekuće. Broj upisanih studenata se dugo godina nije mijenjao, već je bio generalno konstantan uz manje varijacije, ali je u posljednje dvije akademske godine zabilježene primjetno veliki pad broja upisanih, za oko 20% u dvogodišnjem razdoblju. Kao što je ranije navedeno, podaci o detaljnoj upisnoj strukturi nisu dostupni, osim podataka o visokoškolskim ustanovama u kojima se obrazovanje odvija, gdje 90% udjela zauzima Sveučilište u Mostaru.

Slika 12. Broj upisanih studenata prema mjestu prebivališta u ŽZH u razdoblju 2015. – 2022. godine
izvor: autor prema (URL 42)

Detaljnija analiza prema gradovima/općinama pokazuje kako u prosjeku oko 40% svih upisanih na visokoškolskoj razini obrazovanja ima prebivalište na prostoru Širokog Brijega, udio studenata sa prostora Ljubuškog je u razini između 25 i 30% udjela u promatranom razdoblju dok je ostatak podijeljen između Gruda i Posušja, koje ima veći broj studenata kroz cijelo promatrano razdoblje.

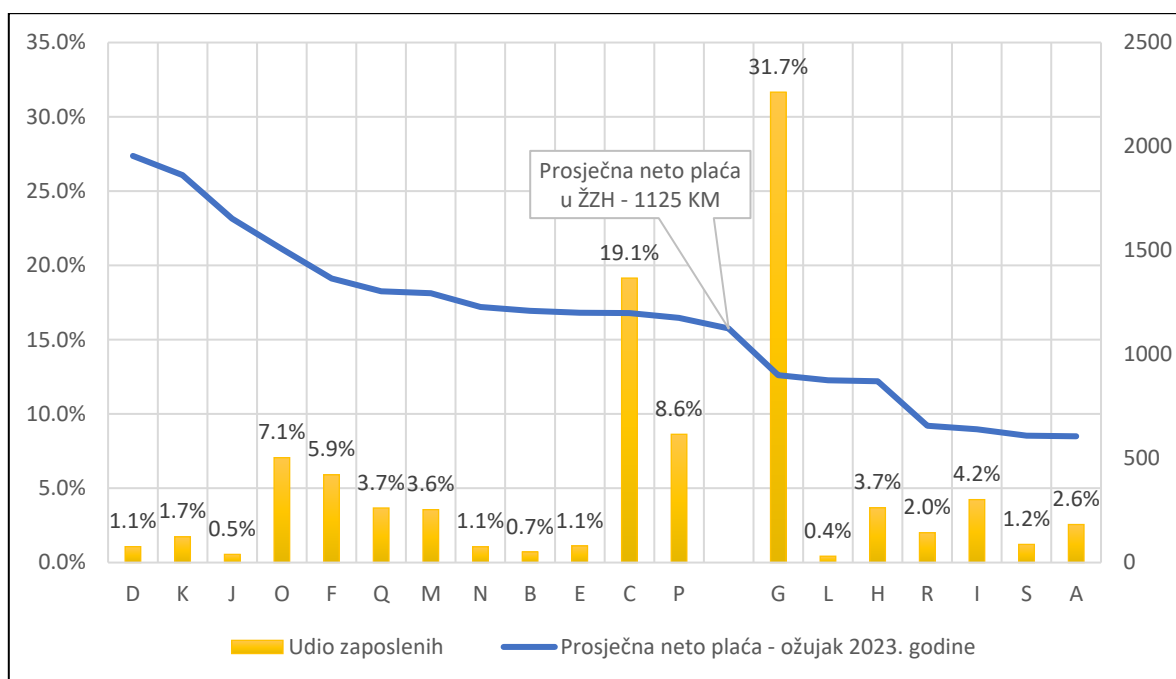
Slika 13. Udio upisanih studenata na prvu godinu studija u odnosu na maturante od 2016. do 2021. godine

Izvor: autor prema (URL 5) (URL 42)

S obzirom na statistički prosjek od 27.5% studenata koji se od ukupnog udjela studenata, prvi put upisuju na prvu godinu studija², podaci govore da je udio srednjoškolaca koji po završetku tog stupnja obrazovanja upisuje fakultete, od 2019. godine na ovamo premašio dvije trećine. Progresivnim rastom udjela između 2016. i 2019. se došlo do spomenute razine koja od tada stagnira. Uzimajući u obzir strukturu srednjoškolskog obrazovanja gdje učenici na trogodišnjim programima obrazovanja imaju udio od oko 10%, te činjenicu kako niti ostali programi ne zahtijevaju nužnu potrebu za daljnjim obrazovanjem, postoji veoma realna mogućnost kako se progresivno došlo do vršnog stanja, što nipošto nije negativna točka.

4.1.2. Zaposlenost

Zaposlenost je osnovni parametar koji pokazuje socio-ekonomsko stanje nekog prostora.

Slika 14. Komparacija udjela zaposlenih i prosječnih plaća po sektorima djelatnosti ŽZH-a za ožujak 2023.

Izvor: autor prema (URL 18 – URL 25)

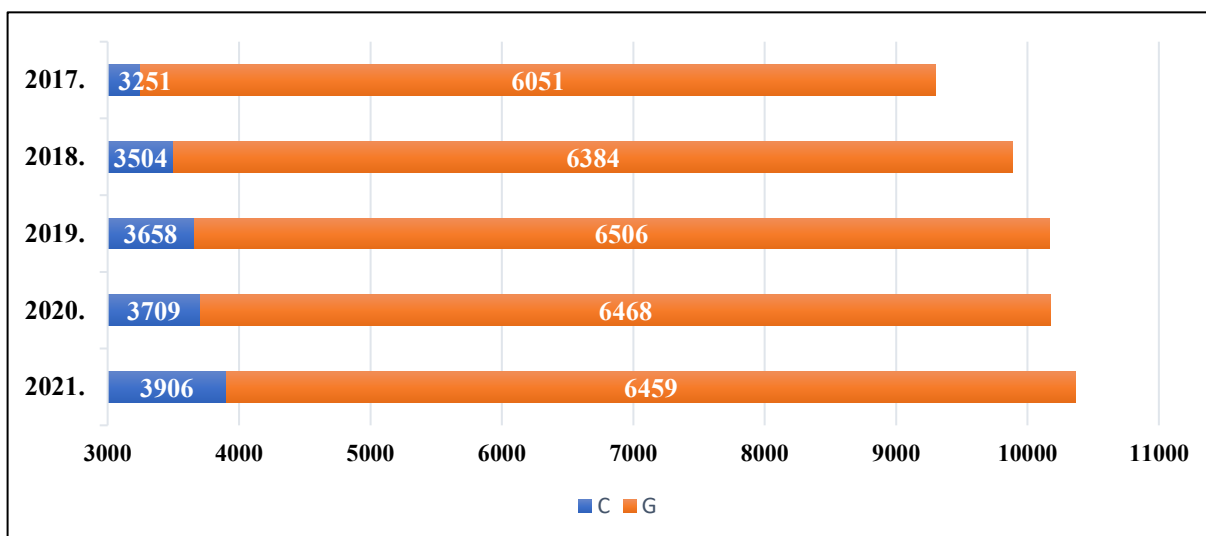
Prema podjeli djelatnosti po sektorima (KD BiH 2010), u županiji Zapadnohercegovačkoj je izrazita dominacija dvaju sektora u kojima je zaposleno više od polovice ukupno zaposlenog stanovništva. Radi se o sektorima G (Trgovina na veliko i malo; popravak motornih vozila i motocikla) sa gotovo trećinom ukupnog udjela i C (Prerađivačka industrija) sa nešto manje od

² Postotak izvučen izračunom udjela upisa studenata na 1. godinu studija prvi put u okviru FBiH-a u promatranom razdoblju, ne uzimajući u obzir odstupanje osoba koje se ne upisuju na visokoškolsko obrazovanje odmah po završetku srednje škole

petine ukupno zaposlenih. Iza spomenutih, najveći udio je u javnim sektorima P (obrazovanje) i O (Javna uprava i obrana; obavezno socijalno osiguranje).

Komparacija krivulje prosječnih plaća po sektorima (Slika 14) daje niz zaključaka koji su mogu izvući, a neki od glavnih su:

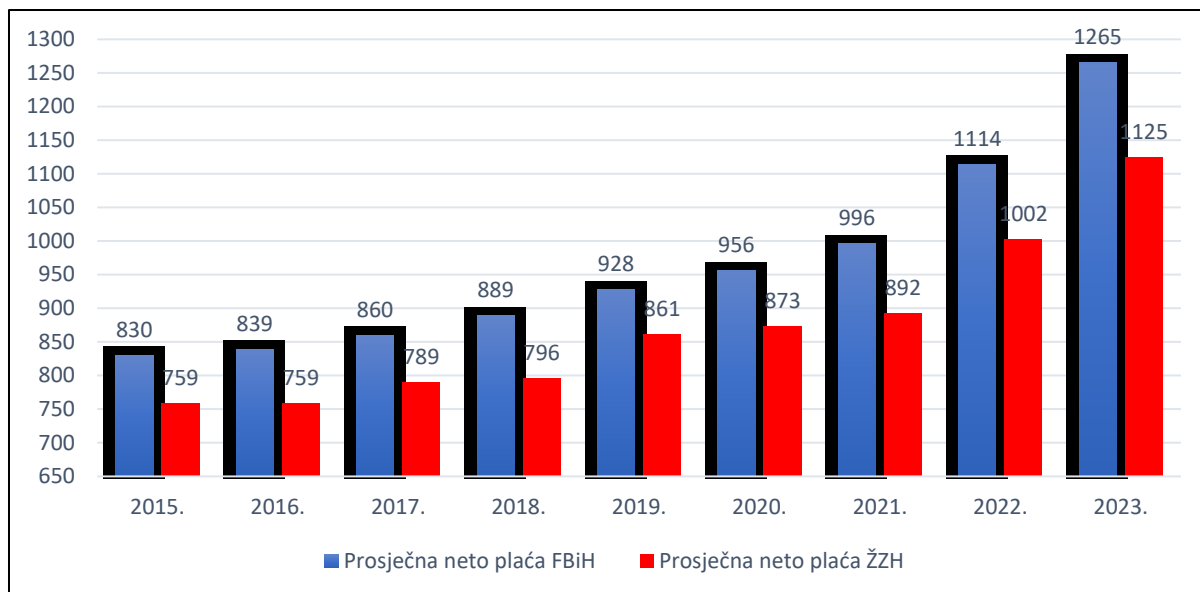
- Više od polovice (51,3%) ukupno zaposlenih radi u 7 sektora ispod prosječne neto plaće u županiji
- Navedeni sektori uključuju većinom uslužni sektor djelatnosti; uz njih građevinski i primarni sektor
- Prosječne plaće primarnog sektora gotovo dvostruko manje od prosjeka
- U tri najbolje plaćena sektora zaposleno tek 3.3% stanovništva
- Svega 0,5% zaposlenih u sektoru J (informacije i komunikacije) – nepostojanje IT sektora

Slika 15. Kretanje broja zaposlenih u C i G sektoru od 2017. do 2021. godine

Izvor: autor prema (URL 18 – URL 25)

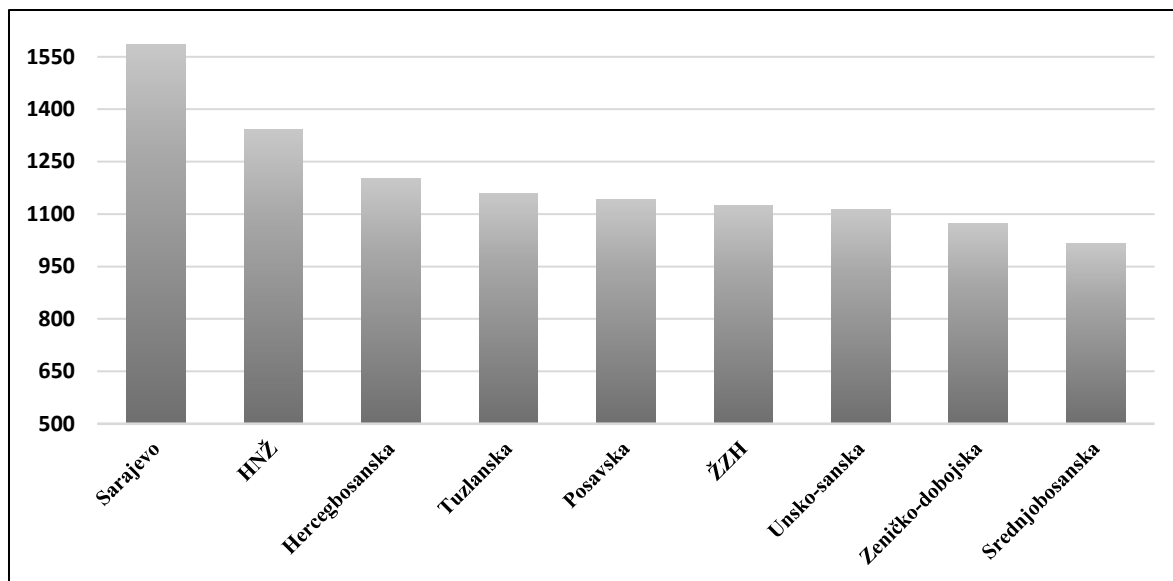
Sektori C i G koji, kao što je ranije navedeno, uključuju preko polovice ukupno zaposlene radne snage, istovremeno imaju i generalni trend rasta broja zaposlenih, koji je posebice izražen u sektoru C. Tako primjerice u petogodišnjem razdoblju, broj zaposlenih u najzasićenijem sektoru G, broj zaposlenih je porastao za nešto preko 400 radnika, odnosno nešto preko 6,5%. Istovremeno, sektor C je povećao broj zaposlenih za više od 650 ljudi, odnosno imao povećanje od oko 20%.

Slika 16. . Komparacija prosječne neto plaće u ŽZH i FBiH od 2015. do 2023. godine

Izvor: autor prema (URL 18 – URL 25) i (URL 27 – URL 33)

Prosječna neto plaća u ŽZH je u kontinuiranom rastu od 2015. godine na ovamo. Ona je u ožujku 2023. godine dosegla iznos od 1125KM, broj koji je veći za gotovo 50% od prosječne plaće zabilježene u 2015. godini. Unatoč kontinuiranom rastu, veoma je zanimljiv podatak kako je omjer prosječne plaće na razini Federacije, kroz gotovo sve godine oko 1.12, u odnosu na ŽZH. Taj podatak govori o paralelnom rastu prosjeka na razini kompletne FBiH koji ŽZH prati, ali istovremeno i o tome kako su prosječne neto plaće bez iznimke za preko 10% niže u odnosu na Federalni prosjek. Također, bitno je izdvojiti i kako je rast prosječnih plaća posebno zamjetan u posljednje dvije godine, gdje je plaća u ŽZH za oko 25% u relativno kratkom razdoblju. Prosjek se povisio za 233KM, dok je primjerice u razdoblju između 2015. i 2020. godine, on povećan za svega 133KM. Takvi podaci dakako ne iznenađuju s obzirom na vanjske geopolitičke faktore koji uvelike utječu na niz makroekonomskih parametara u većini zemalja svijeta, kojima Bosna i Hercegovina nije iznimka.

Slika 17. . Prosječne neto plaće po županijama za ožujak 2023. godine ;

izvor: autor prema (URL 27 – URL 33)

Slijedeći podatke konkurentnosti u odnosu na druge županije, prema podacima prosječnih plaća za ožujak 2023. godine, ŽZH se nalazi tek na 7. mjestu od 10 županija unutar Federacije. Ipak, ako se izdvoji Kanton Sarajevo koji uključuje glavni grad države te HNŽ sa razvijenim regionalnim centrom Mostarom, razlika između sljedećih 5 županija je manja od 10%, što govori o podjednakom „odnosu snaga“ između ostalih županija na razini Federacije.

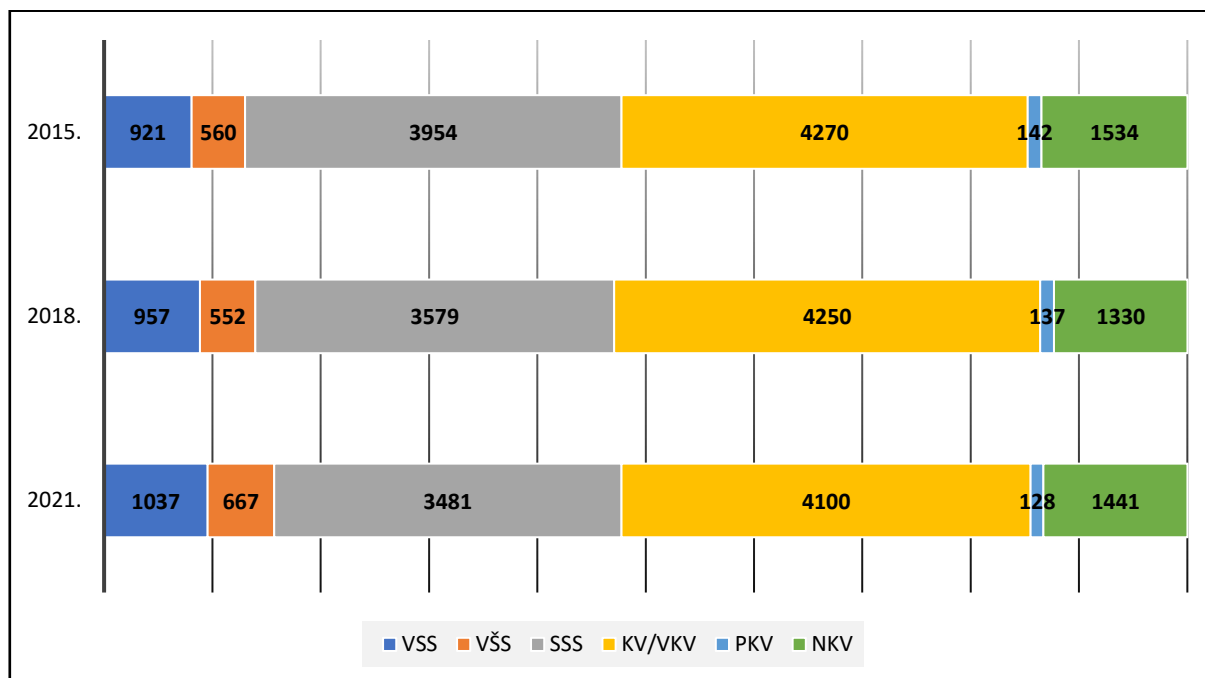
Tablica 2. Odnos broja zaposlenih i nezaposlenih na prostoru ŽZH za razdoblje 2014. - 2021. godina

	Zaposleni	Nezaposleni
2014.	16415	10974
2015.	17096	11393
2016.	17794	11572
2017.	18440	10901
2018.	19322	10820
2019.	20020	10517
2020.	20041	11268
2021.	20401	10854

Izvor: autor prema (URL 18 – URL 25)

Broj ukupno zaposlenih se progresivno povećavao od 2014. sve do 2021. godine, uz kratkoročnu stagnaciju u anomalijskoj 2020. godini. Iako je navedeni trend pozitivan, upitan ostaje broj nezaposlenih koji varira od godine do godine, ali se generalno gledano zadržava na

istoj razini. Vidljiv je bio pad broja nezaposlenih osoba od 2016. do 2019. godine, koji je naglo zaustavljen 2020. godine, ali ponovno pokazuje pozitivne znakove u 2021. godini. Iz tog razloga se može smatrati kako trend ide u pozitivnom smjeru. Omjer broja zaposlenih i nezaposlenih je u 2016. iznosio oko 1,5 zaposlenih na jednu nezaposlenu osobu, dok je na vrhuncu pozitivnog trenda taj omjer iznosio oko 1.9. Trenutno stanje, za 2021. godinu je tek neznačajno manjih 1,88.

Slika 18. Zaposlenost prema stupnju obrazovanja - usporedba 2015., 2018. i 2021. godine

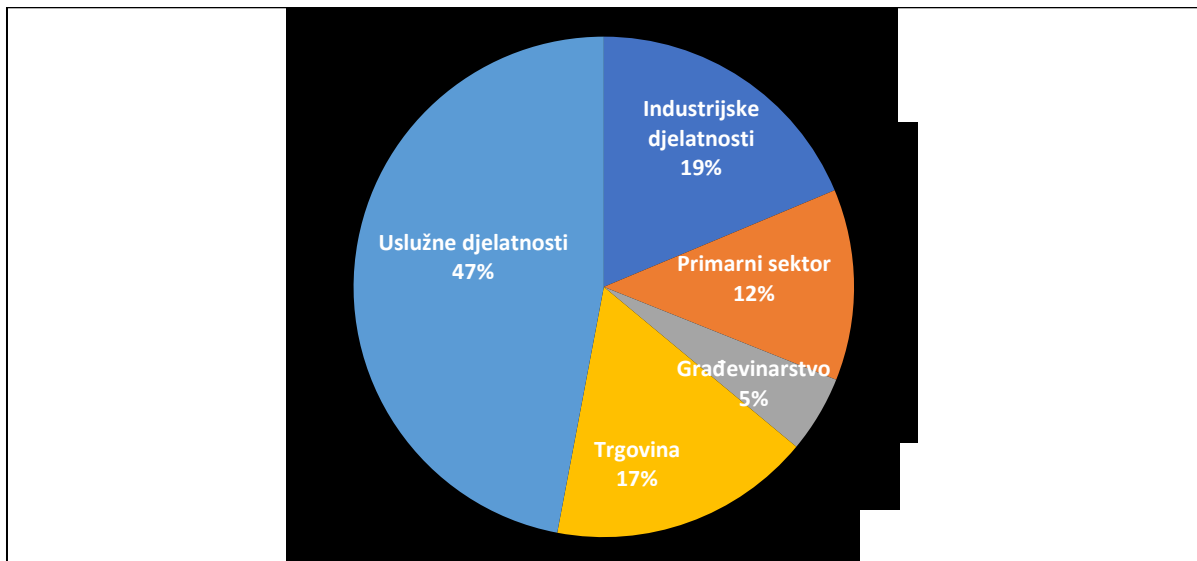
izvor: autor prema (URL 18 – URL 25)

I dok je ukupni trend pozitivan, činjenica kako se broj nezaposlenih povećava među osobama sa VSS i VŠS, ostavlja nešto drugačiji dojam. Istovremeno, zamjetno je kako glavninu pada broja nezaposlenih pokriva sektor srednje stručne spreme, uz manji udio KV/VKV stanovništva.

Točni razlozi ovakvih promjena su ponovno teški za sigurno potvrditi, ali se nameće nekoliko potencijalnih objašnjenja:

- Porast broja osoba koje ostvaruju visokoškolsku razinu obrazovanja stimulira povećanje ukupnog broja visokokvalificiranog stanovništva te povećanje broja nezaposlenih je isključivo posljedica toga
- Porast potražnje za poslovima koji ne zahtijevaju visoku razinu obrazovanja već praktične vještine koje se mogu steći i na nižim razinama obrazovanja

- Ranije navedeno, disparitet između potreba tržišta rada i obrazovanja pojedinaca koji dovodi do stjecanja kvalifikacija koje, makar u trenutnim uvjetima i situacija nisu adekvatne za stanje u ŽZH-u

Slika 19. Broj zaposlenih po sektorima djelatnosti u 2021. godini

izvor: autor prema (URL 18 – URL 25)

4.2. Primarni sektor

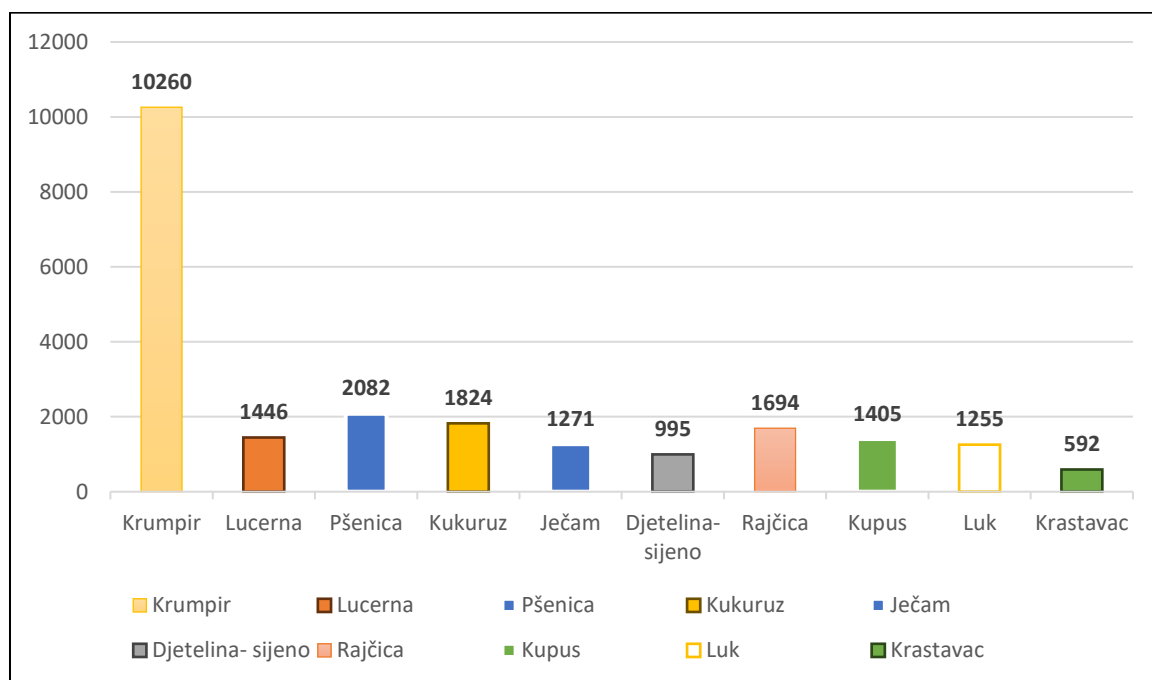
Na sektor A koji uključuje poljoprivredu, šumarstvo i ribolov otpada 22% svih prijavljenih obrta u županiji (490) na kraju 2021. godine. Od spomenutih, više od polovice (278/ 57%) je registrirano u Ljubuškom, a ostali su raspoređeni u ostalim općinama. Kompletan sektor pak karakteriziraju izuzetno niske plaće, sa 607 KM kao prosjekom u ožujku 2023. godine. Taj iznos je preko 80% niži od ukupne prosječne neto plaće na razini ŽZH u istom razdoblju te gotovo 3 puta niže od prosjeka sektora D i K koji imaju najviše iznose prosječnih neto plaća u županiji. Samim time sektor koji uključuje isključivo primarne djelatnosti je ujedno i sektor sa najnižom prosječnom plaćom na ovom području. (Federalni zavod za statistiku, 2023.)

4.2.1. Poljoprivreda

U Županiji Zapadnohercegovačkoj ukupne poljoprivredne površine iznose 53.165 ha. Čist okoliš, nezagađeno tlo i povoljni klimatski uvjeti mediteranske i umjereno-kontinentalne klime pogoduju investicijama u poljoprivrednu proizvodnju i prehrambeni sektor. (URL9)

Za utvrđivanje stanja u poljoprivredi, glavni parametri obrade su udjeli korištenja obradivih površina te ukupna proizvodnja po sortimentima.

Prema ukupno korištenoj površini, za uzgoj krumpira se koristi oko četvrtine ukupno obrađenog zemljišta na prostoru ŽZH u 2021. godini, sa 1143 ha površine. Pšenica i lucerna zauzimaju zajedno jedno trećinu udjela, sa oko 700 ha korištene površine za svaku grupu. Na više od 500 ha površine se još uzgajao kukuruz i ječam, a od ostalih vrsta još valja izdvojiti djetelinu za sjeno koja se uzgaja na oko 400 ha površine, te rajčicu, luk i kupus koji još imaju značajniji udio gledajući površinu.

Slika 20. Prinos poljoprivrednih dobara u tonama u 2022. godini

izvor: autor prema (URL 18 – URL 25)

Upravo kako je dominantan uzgoj krumpira gledajući površinu koja se koristi, ista je situacija, sa mnogo većom razlikom i po ukupnom prinosu. Prinos krumpira je u 2021. godini iznosio preko 10 000 tona što je gotovo 5 puta veći prinos od bilo koje druge vrste. Sa prinosom sa preko 2000 tona, na drugom mjestu po prinosu se našla pšenica, a iznad 1000 tona prinosa su redom još bili kukuruz, rajčica, lucerna, kupus, ječam i luk. Nešto ispod 1000 tona je bila djetelina za sjeno, a u glavnih deset vrsta po prinosu se još našao krastavac sa nešto ispod 600 tona prinosa u 2021. godini.

Trend obrade usjeva i ostvarenih prinosa ne odaje naznake daljnjeg razvoja i povećanja proizvodnje. U petogodišnjem razdoblju između 2017. i 2021., među najzastupljenijim prinosima povećanje je vidljivo u prinosu krumpira čiji je ukupni prinos porastao za gotovo 50% u odnosu na 2017. godinu, iako na gotovo istoj korištenoj površini, što je potencijalno

znak „dobre godine“. Među ostalim glavnim usjevima, prisutna je stagnacija prinosa (kukuruz, pšenica, rajčica) uz manje varijacije te čak i opadanja prinosa. (URL 19)

Sličan trend se nalazi i prinosu voća gdje glavnu ulogu ima grožđe, vezano uz vinsku industriju. Stagnacija proizvodnje je vidljiva u petogodišnjem razdoblju kod svih glavnih voćnih vrsta koje se uzgajaju na prostoru županije uz manje varijabilnosti koje su podložne promjenama ovisno od godine do godine.

4.2.2. Stočarstvo

Stočarska djelatnost se u analizi može razdvojiti na brojno stanje stoke te proizvodnju produkata stočarskog uzgoja. Detaljna analiza pak nije pretjerano potrebna, niti obećavajuća, s obzirom da se trend prelijeva iz ranije navedenog uzgoja usjeva i voća – stagnacija i regresija.

Pozitivan trend, promatrajući i dulje razdoblje sve od 2014. godine, govori o povećanju broja košnica pčela za 10-ak % do 2021. godine, koji je donekle i pratio povećanje proizvodnje meda sve do 2020. godine, dok se 2021. godina može smatrati anomalijom. Rast je također vidljiv i u broju kokoši nosilica te ujedno i proizvodnji jaja od gotovo 60% u omjeru između 2014. i 2021. godine.

S druge stranice brojnost goveda, ovaca i koza je u padu, uz određene varijacije kroz godine, dok je uzgoj svinja manje-više na istoj razini kao i 2014. godine. Samim time, proizvodnja kozjeg mlijeka se gotovo prepolovila, proizvodnja kravljeg mlijeka je na sličnoj razini, a ovčjeg u blagom padu.

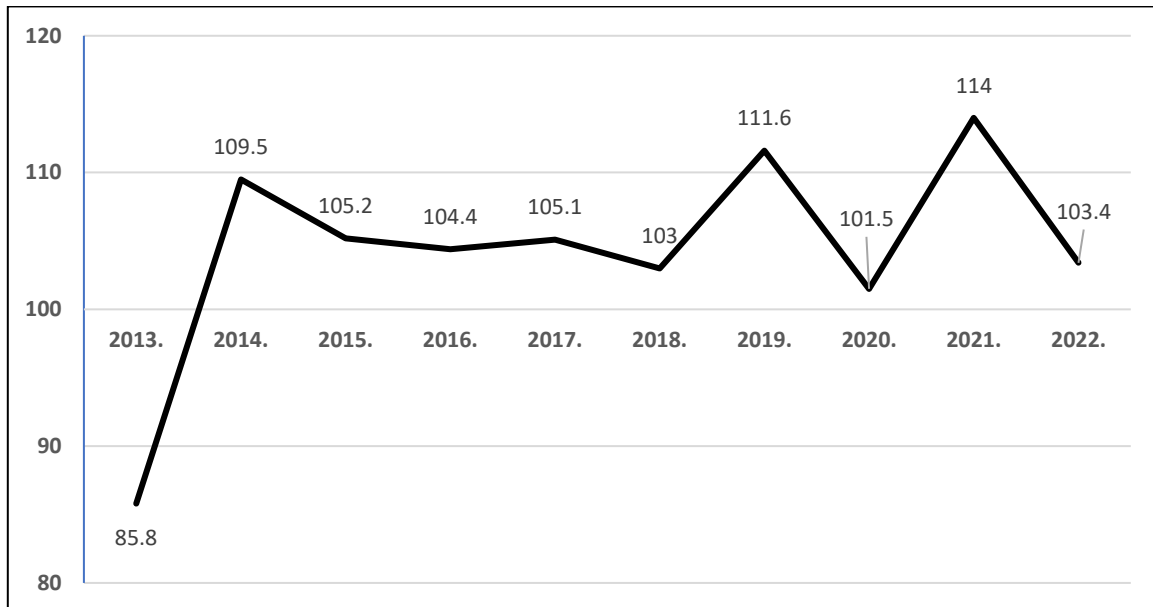
4.2.3. Šumarstvo

Sektor šumarstva je zanemariva djelatnost na prostoru Županije Zapadnohercegovačke, s obzirom na to da je udio ukupne proizvodnje šumskih sortimenata na ovom prostoru iznosio oko 0,22% ukupne proizvodnje na prostoru FBiH. Isključivo sveobuhvatnosti radi, proizvodnja u šumarstvu uz to ima i karakteristike dodatnog pada proizvodnje u recentnom razdoblju. Najveća pak proizvodnja je za ogrjevno drvo i trupce listara dok je proizvodnja u ostalim kategorijama posebno zanemarivo niska.

4.3. Industrija

Iako su procesi tercijarizacije itekako zahvatili i ovaj prostor te uslužni sektor dominira po broju zaposlenih, snažna industrija je osnova gospodarstva županije kroz razdoblje od nekoliko posljednjih desetljeća, posebice uzimajući obzir relativno slab primarni sektor koji ne stvara

dobit već primarno ima funkciju zadovoljenja osobnih potreba. Analizu industrije obuhvaća pregled statistika i indeksa ukupne industrijske proizvodnje, industrijske proizvodnje po vrsti krajnjih proizvoda te je posebno izdvojena analiza glavnih sektora u industriji. Osnovu analize čine usporedbe proizvodnje u recentnom razdoblju koje daju naznake trendova razvoja u industriji.

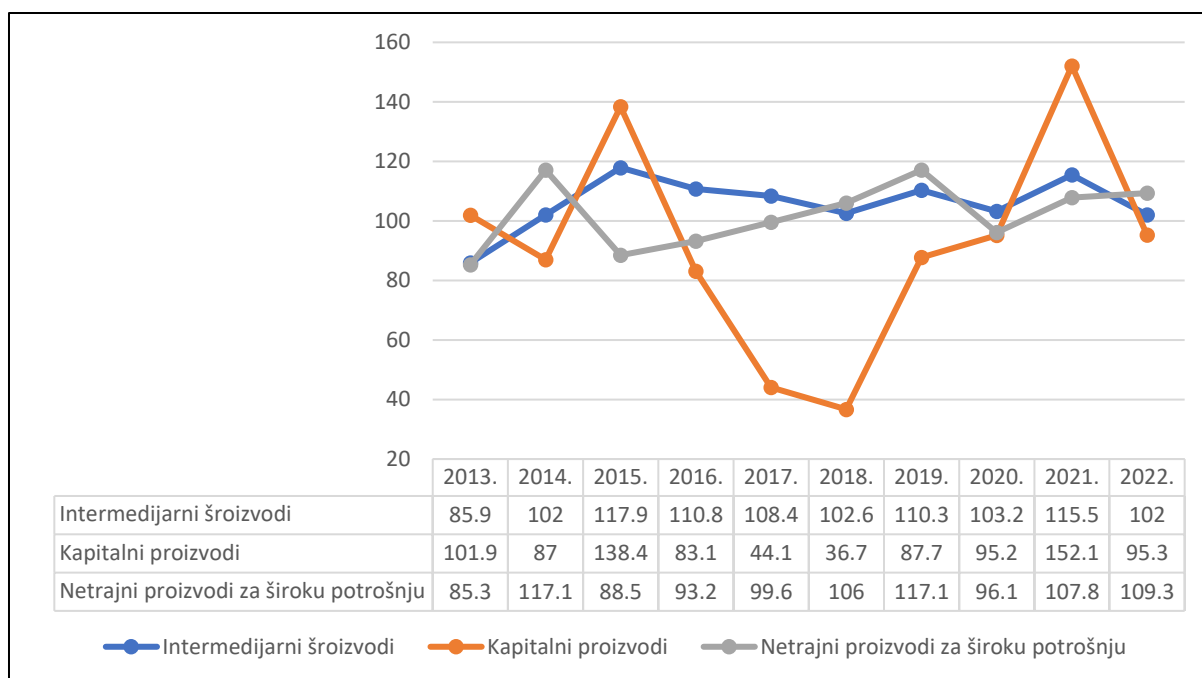

Slika 21. Indeks industrijske proizvodnje u ŽZH od 2013. do 2022. godine

izvor: autor prema (URL 18 – URL 25)

Indeks industrijske proizvodnje³, sa izuzetkom za ovo istraživanje početne 2013. godine, zabilježio je rast proizvodnje u svakoj kalendarskoj godini obuhvaćenoj ovim istraživanjem. Sa pozitivnom vrijednošću koja označava rast proizvodnje u odnosu na prethodnu godinu, jasno je kako se radi o progresivnom rastu proizvodnje na koji nije utjecala niti pandemijska 2020. godina. Istina, trend porasta nakon visokog skoka u 2019. godini je djelomično usporen, ali je rast svejedno zabilježen. Iako u nizu razlike ne izgledaju veliko kada su predstavljene indeksom, ukupno povećanje industrijske proizvodnje od 2014. godine do 2022. godine je iznosio oko 66%.

³ Indeks industrijske proizvodnje je brojka sa baznom vrijednošću 100,0 koja pokazuje odnos proizvodnje između dva razdoblja. Vrijednosti iznad 100,0 se smatraju pozitivnim, a ispod 100,0 negativnim omjerom.

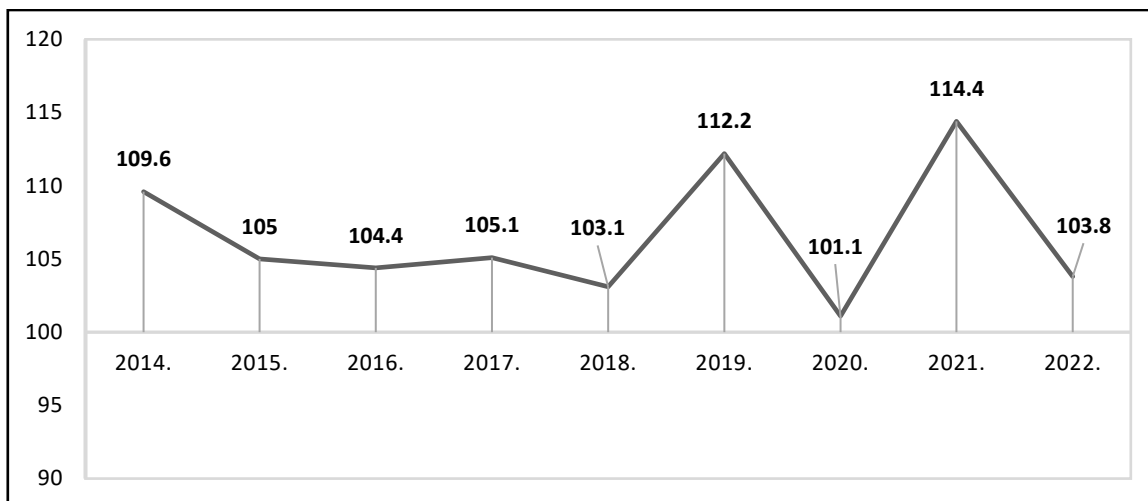

Slika 22. Indeksi industrijske proizvodnje prema glavnim industrijskim grupama od 2013. do 2022. godine

Izvor: autor prema (URL 18 – URL 25)

Indeksi prema glavnim industrijskim grupacijama daju podatke o tome kako je progresivan rast vidljiv kod proizvodnje intermedijarnih proizvoda, uz manje varijacije te se proizvodnja istog povećala za preko 90% u promatranom razdoblju. Proizvodnja kapitalnih proizvoda je ostvarila dva visoka skoka proizvodnje u 2015. i 2021. godini, ali generalno ima tendenciju smanjene proizvodnje. Ovako velike varijacije su ujedno i znak manjeg udjela u ukupnoj proizvodnji, a ona se u ovom razdoblju, u odnosu smanjila na oko jedne petine početne proizvodnje. Proizvodnja netrajnih proizvoda za široku potrošnju također varira kroz godine, ali u znatno manjoj mjeri te je ukupna razlika u proizvodnji u promatranom razdoblju, pozitivna razlika od oko 15%.

Rudarstvo je u bližoj povijesti bila važna djelatnost na prostoru županije, uz posebno veliku važnost vađenja metalnih ruda, boksita, te uz to vezane metaloprerađivačke industrije. Danas rudarska djelatnost zapošljava manje od 1% ukupnog stanovništva i samim time više nema tako snažnu važnost kao ranije. Samim time i sektor rudarstva i vađenja kamena već dugo vremena stagnira na relativno sličnoj razini proizvodnje uz manje skokove i padove proizvodnje kroz godine. Kratkotrajni trend povećanja proizvodnje od 2014. do 2017. godine praćen je padom u sljedeće dvije godine. Zatim je visoki indeks rasta ostvaren u 2020. godini da bi u sljedeće dvije kalendarske godine ponovno bio ostvaren pad proizvodnje.

Slika 23. Indeks proizvodnje prerađivačke industrije ŽZH od 2014. do 2022. godine

izvor: autor prema (URL 18 – URL 25)

Prerađivačka industrija i uz nju vezane djelatnosti imaju uvjerljivo najveći udio u industriji na prostoru ŽZH i upravo za to trendovi u ovim sektorima djelatnosti su iznimno važni. Upravo stoga je pozitivan trend progresivnog rasta proizvodnje u prerađivačkoj industriji veoma pozitivan znak. Prerađivačka industrija ostvaruje oko 90% udjela u ukupnom izvozu županije te ovakav porast proizvodnje direktno utječe na pozitivan trend koji je vidljiv i u trgovinskom djelovanju županije, čija je analiza odrađena u kasnijem dijelu rada. Rast proizvodnje je ostvaren i u 2020. godini koja je u dosta drugih analiza bila godina anomalije, ali za prerađivačku industriju nije imala utjecaja. Ukupna proizvodnja u promatranom razdoblju povećala se za oko 75%.

U ukupnoj industrijskoj proizvodnji Federacije, ŽZH sudjeluje sa 8,4% u 2021. godina, s ukupnom vrijednosti prodanih proizvoda od 1,06 milijardi KM. S time se svrstava 6. mjesto od 10 županija na prostoru Federacije. (URL 1)

4.3.1. Tvrtnke

Među prihodom najjačim tvrtkama na prostoru Županije, posebno se ističu 3 tvrtke koje kontinuirano ostvaruju najviši prihod. Prihodom najjača tvrtka u ŽZH je Violeta, koja se bavi proizvodnjom i distribucijom higijenskih proizvoda te je sad već međunarodna tvrtka probila i brojku od 1000 zaposlenih. Na drugom mjestu je također tvrtka koja se bavi prerađivačkom industrijom, proizvodnjom kabela za razne industrije, a zajedno s FEAL-om dio je podsektora metalprerađivačke industrije koja je povezana sa rudarskom industrijom koja je ne tako davno bila važan dio industrije prostora ŽZH. Prvih pet na popisu zatvaraju dvije tvrtke stacionirane

u Posušju, sa drugačijim poljem poslovanja, LAGER I Miviko. Zanimljivo je kako u prvih deset prihodom najjačih tvrtki nema niti jedne locirane u Ljubuškom. (URL 41)

Uz to, vidljiv je trend rasta prihoda kod gotovo svih tvrtki unutar top 20 kroz protekle 3 godine. Iako je bazna 2020. godina bila specifična, praćenjem podataka unatrag, rast prihoda je vidljiv i značajan posebice kod tvrtki koje se nalaze na samom vrhu popisa. Rast prihoda od oko 20% u odnosu na 2021. godinu vidljiv je kod Violete i FEAL-a, od gotovo 50% na primjeru TT kabela, a za 120% u poslovanju LAGER-a. (URL 41)

4.3.2. Industrijske i poslovne zone

Poslovne i gospodarske zone na prostoru ŽZH-a primarno čine greenfield područja raznih razina iskorištenosti, uz poneku brownfield zonu koje su dostupne za reorganizaciju.

4.3.2.1. Široki Brijeg

Na prostoru Širokog Brijeg se može izdvojiti dvije važne poslovne zone, a to su:

- Greenfield Knešpolje
- Greenfield Trn

Poslovna zona Knešpolje pokriva površinu od nešto 65 ha površine, sa 25 parcela. Vlasništvo parcela ima mješovitu strukturu, a primarna namjena je proizvodna funkcija i aktivnosti. Prostor je dobro povezan magistralnom cestom, a željeznička veza sa lukom Ploče je u krugu 20 kilometara. Dostupna infrastruktura trenutno pokriva vezu na električnu energiju te telekomunikacijsku mrežu dok ostala osnovna infrastruktura trenutno nije izvedena. Na prostoru trenutno djeluje 5 poduzetnika, čije tvrtke zapošljavaju oko 300 zaposlenih osoba. Poticaji na lokalnoj razini također mogu biti poticaj za investiranje, s obzirom da se nude i do 40% jeftinije cijene zemljišta za investitore koji mogu privući nova radna mjesta na ovom prostoru.

Poslovna zona Trn se prostire na nešto manjoj površini od oko 50 ha, sa sličnom strukturom vlasništva parcela kao i zona Knešpolje. Unatoč manjoj površini, zona ima 40 parcela dostupnih za korištenje, za koje su dostupni isti poticaji smanjene cijene zemljišta za potencijalne investitore. Prometne veze su slične kao i ranije navedene, sa manjim razlikama u udaljenostima. Dostupna infrastruktura je nešto kvalitetnija, gdje je dostupan i pristup vodi. Zona ima proizvodno-uslužni karakter, a prostorom dominira tvrtka FEAL koja zapošljava većinu od gotovo 500 zaposlenih u ovoj poslovnoj zoni.

Obje navedene poslovne zone se nalaze u prigradskim prostorima Širokog Brijega sa istočne odnosno zapadne strane, s tim da je zona Trna posebno važna s obzirom na to da je ista zajedno sa stambenom namjenom koja pokriva okolni prostor gotovo izravno spojena sa samim centrom grada. (URL 12)

4.3.2.2. Posušje

Na prostoru Posušja se također izdvajaju dvije investicijski atraktivne poslovne zone:

- Greenfield Osrdak
- Greenfield Vlaka

Poslovna zona Osrdak se prostire na 24 parcele u okviru 14 ha površine. Cijeli prostor je u javnom vlasništvu, a primarna aktivnost i namjena zone je proizvodna i proizvodno-uslužna. Prometna povezanost je izvedena pristupnom cestom, ali je pozitivna činjenica blizine autoceste na oko 30-ak kilometara udaljenosti, iako na prostoru Hrvatske. Prostor ima dostupnu vodovodnu i elektro distribucijsku infrastrukturu te telekomunikacijsku mrežu. Trenutno u zoni djeluju 4 poduzetnika, a zaposleno je oko stotinjak ljudi. Polovica parcela u poslovnoj zoni je dostupna za prodaju uz poticaje i subvencije kao pull faktor za daljnje investitore.

Posve drugačijih karakteristika je poslovna zona Vlaka, koja ima 47 parcela na oko 190 ha površine, od kojih je trenutno dostupno njih 19 uz mogućnost širenja na slobodnoj površini te uz poticaje koji su ranije navedeni. Zona primarno ima proizvodno-industrijsku namjenu, a na tom prostoru trenutno djeluje 8 poduzetnika sa preko 150 zaposlenih osoba. Kvaliteta dostupne infrastrukture i prometne povezanosti je veoma slična kao i poslovnoj zoni Osrdak.

Važna karakteristika je i cijena zemljišta koja se kreće oko 1 EUR po m² koji je znatno manja od onih u ostalim poslovnim zonama na prostoru Županije. (URL 14)

4.3.2.3. Ljubuški

Na prostoru Ljubuškog, dvije izdvojene poslovne zone su:

- Greenfield Zvirici
- Greenfield Mostarska Vrata

Poslovna zona Zvirici se prostire na 174 ha površine na kojoj se nalazi 29 parcela, od kojih je 19 trenutno dostupnih za prodaju uz poticaje u obliku subvencija na cijenu zemljišta kao privlačni faktor za investitore. Prostor je podijeljen u 3 zone:

1. Proizvodno-uslužna
2. Servisno-uslužna
3. Poslovno-skladišna

Zona je izuzetno dobro prometno povezane i tu se kriju veliki benefiti ove lokacije. Prostor se nalazi uz magistralnu cestu i na 3 kilometra udaljenosti od autoceste, te u relativnoj blizini morske luke Ploče. Dostupna infrastruktura je zadovoljavajuća sa pokrivenošću vodovodnom i elektroenergetskom vezom te dostupnim telekomunikacijskim vezama. Na prostoru zone djeluju 4 poduzetnika, ali detaljniji podaci o trenutnom stanju nisu dostupni.

Zona Mostarska vrata se proteže na 84 hektara površine u općinskom vlasništvu, sa čak 86 parcela veličine između 5 i 40 tisuća m². Primarna namjena zone je proizvodno-uslužna, a na ovom prostoru djeluje čak 19 poduzetnika koji zapošljavaju oko 300 radnika. Prometna veza je također jako dobro, uz blizine autoceste i regionalne ceste kao veze sa okolnim prostorom. Veliki plus je i dostupnost kanalizacijske odvodne infrastrukture, koja je dostupna uz ostale usluge spomenute u zoni Zvirici. (URL 11)

4.3.2.4. Grude

Dvije poslovne zone izdvojene na prostoru Gruda su:

- Greenfield Pogana vlaka, Poljanice
- Brownfield duhanske stanice

Poslovna zona Pogana Vlaka ima veličinu od 35 ha, sa 48 parcela veličine 5-10 tisuća m², uz mogućnost spajanja ili cijepanja parcela do 2500m². Primarna namjena zone je proizvodno uslužna, a na njoj trenutno djeluju 3 poduzetnika sa ukupno 74 zaposlene osobe. Poticaji na ovom prostoru se sastoje od povrata dijela sredstava nakon ishođenja uporabne dozvole i izgradnje poslovnog objekta. Dostupno je gotovo dvije trećine prostora, tako da zona ima velik potencijal za investiranje. Situaciju dodatno poboljšava i dostupna infrastruktura koja omogućava pristup vodovodnoj i odvodnoj mreži, električnoj energiji i telekomunikacijama. Prometna veza je ostvarena na magistralnom putu, ali sa nešto slabijom vezom prema autocestama, željeznici i luci Ploče, iako su udaljenosti i dalje zanemarive.

Prostor brownfield na lokaciji Duhanske stanice na površini od oko 4000 m², koja je u vlasništvu agencije za privatizaciju ŽZH. Objekt je smješten u samom centru Gruda sa direktnom vezom na magistralnu cestu kao nositeljem prometne veze. Objekt je spojen na vodovodnu i kanalizacijsku i elektro mrežu, sa dostupnim velikim parkingom oko zgrade.

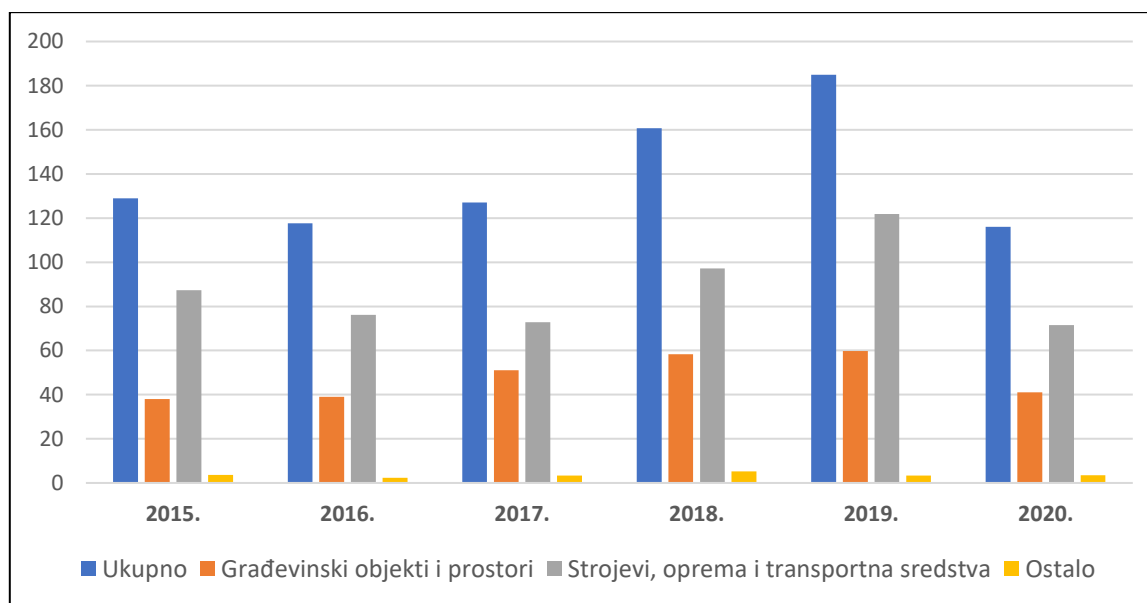
Ujedno posjeduje uredski i skladišni prostor sa potencijalnom višestrukom namjenom. Prostor je dostupan za kupovinu i daljnja ulaganja te nudi priliku za investiranje u poslovnu zonu u samom centru urbanog naselja. (URL 13)

4.3.3. IT sektor

IT sektor nema gotovo nikakvu ulogu na prostoru Županije. Iako se u pravilu smatra sektorom budućnosti čija uloga već dulje vremena postaje univerzalno važna, a ujedno i broj zaposlenih na prostoru Federacije u sektoru J, koji to područje pokriva, je u porastu u razdoblju 2017. – 2021. godine, udio ŽZH u spomenutom ostale je minimalan. S obzirom na to, a u kontekstu važnosti ostalih industrija, jasno je kako IT sektor nije dio budućeg razvoja, odnosno naznaka za povećanje njegovog utjecaja u ovom trenutku, nema. (URL 18)

4.4. Investicije

Investicije su dobar indikator usmjerenja razvoja nekog prostora. Ovisno o sektoru u koji se najviše ulaže, ali i namjene i strukture mogu se iščitati glavne jake strane industrije, ili makar one koje se u tom trenutku smatraju profitabilnima, odnosno smatra se da posjeduju dovoljno potencijali kojim bi opravdali investiranje. Podaci o investicijama na prostoru županije su obrađene u okviru od 2015. do 2020. godine, prema dostupnim podacima.

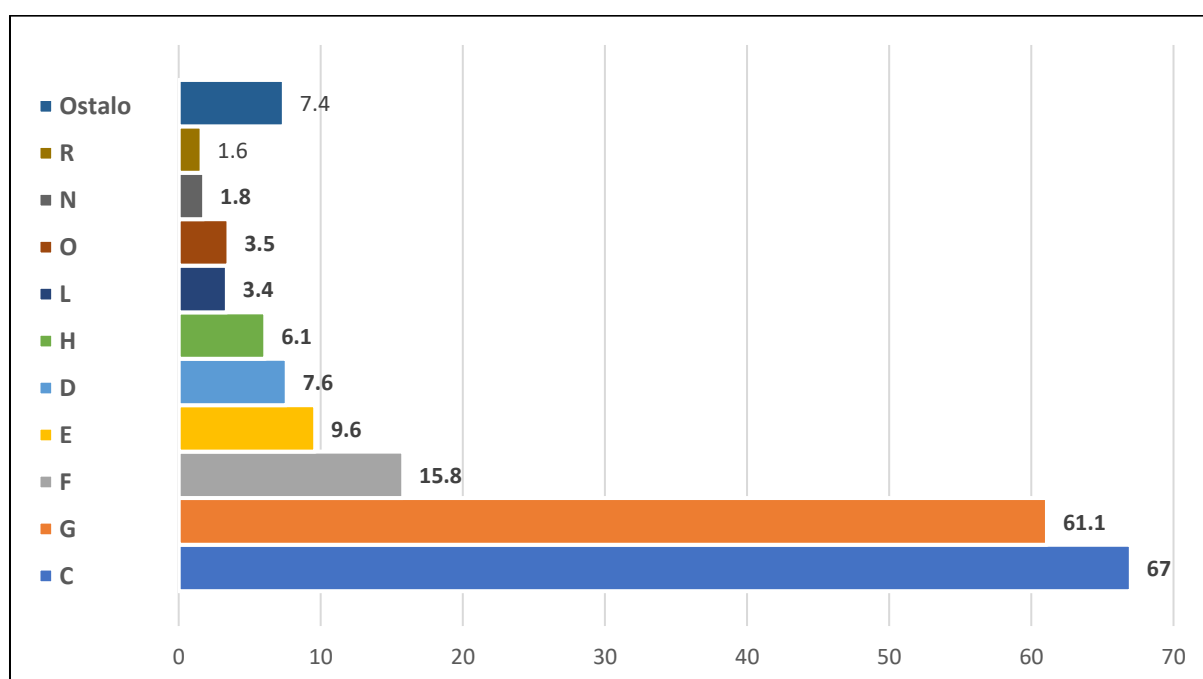
Slika 24. Investicije po namjeni ulaganja i tehničkoj strukturi od 2015. do 2020. godine

Izvor: autor prema (URL 18)

U spomenutom razdoblju, pri analizi odmah treba izdvojiti 2020. godinu koja se može smatrati anomalijom, zbog pandemije COVID-a 19. Uz taj izuzetak, vidljiv je progresivni rast ukupnog

ulaganja od 2016. do 2019. godine, gdje je porast ukupne vrijednosti investicija iznosio oko 57% ili 67 milijuna KM više, sa posebno značajnim rastom u 2018. i 2019. godini, gdje je rast investiranja bio 25%, odnosno 15% u odnosu na godinu ranije ili povećanje za 33 i 24 milijuna KM u odnosu na prethodne godine.

Prema namjeni, generalno dvije trećine novca u smjeru strojeva, opreme i transportnih sredstava, a većina ostatka ide na građevinske objekte i prostore, uz oko 1,5% investicija koje su namijenjene za ostala polja ulaganja. Odnos između glavne dvije namjenske kategorije je bio podložan manjim varijacijama kroz godine, ali udjeli i povećanja su ostali manje-više jednaki.

Slika 25. Ostvarene investicije po sektorima djelatnosti 2019. godine u milijunima KM

Izvor: autor prema (URL 18)

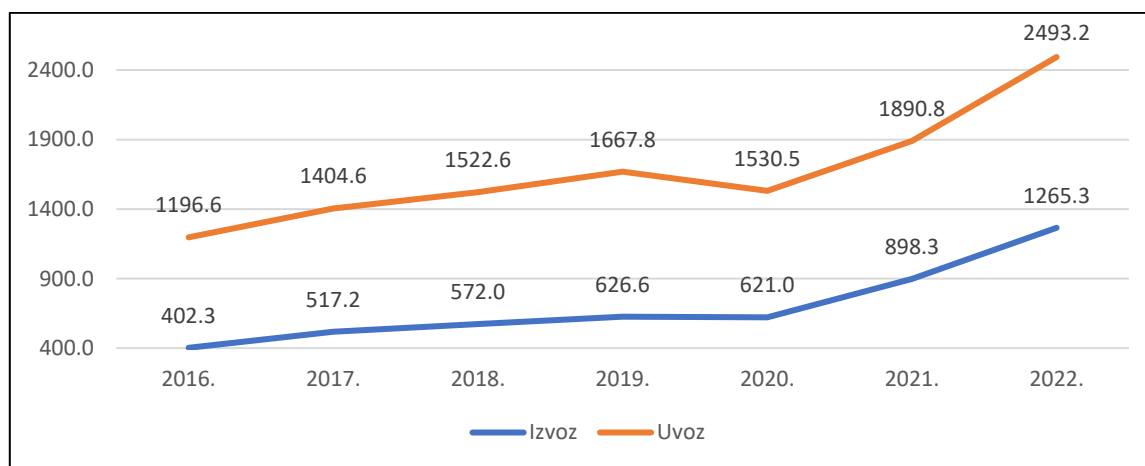
Kako je ranije navedeno, zbog posebnih okolnosti u 2020. godini, ona se smatra anomalijom, stoga su podaci ostvarenih investicija u nova stalna sredstva prema sektorima ulaganja obrađeni za posljednju „normalnu“ godinu sa dostupnim podacima, u ovom slučaju 2019. Posebno se izdvajaju dva glavna sektora, C i G, koji zajednički pokrivaju gotovo 70% svih ostvarenih investicija za 2019. godinu. Sektor C, prerađivačke industrije je ostvario ulaganja od 67 milijuna KM, od čega je nepunih 50 milijuna otišlo na strojeve, opremu i transportna sredstva, 15,8 milijuna na građevinske objekte i prostore, a ostatak većinom na proizvode intelektualnog vlasništva. Sektor G je pak ostvario 41.9 milijuna KM investicija na strojeve, opremu i transportna sredstva, a 18,2 milijuna su potrošena u smjeru građevinskih investicija. Sljedeći

sektor, koji je ostvario investicije gotovo 4 puta manjeg iznosa u odnosu na sektor G je sektor F, građevinarstvo, sa 15,8 milijuna KM ostvarenih investicija, dok nijedan od ostalih sektora nije ostvario investicije iznosa većeg od milijuna KM.

4.5. Trgovina

Trgovinska bilanca je bitan podatak koji govori o razvojnem stupnju industrije nekog područja. Analizom trgovine, odnosno uvoza i izvoza nekog prostora stiče se uvid u glavna polja prednosti i izvoznih snaga, a s druge strane i manjkavosti koje se nadomještaju uvozom izvana

Stanje trgovine nekog prostora se može analizirati već promatranjem transportnih statistika prijevoza robe. Na prostoru ŽZH, u sklopu cestovnog prijevoza robe, ostvaren je promet od 2.9 milijuna prijeđenih kilometara u 2021. godini, što je najveća vrijednost ostvarena u promatranom razdoblju od 2015. godine. Spomenuta vrijednost je ujedno i gotovo dvostruko veća od one koja ja ostvarena u, za ovu analizu, početnoj 2015. godini. Za razliku od broja kilometara, promatrajući vrijednost tonskih kilometara⁴, vršna vrijednost je ostvarena 2019. godine sa 167,8 milijuna. Ista brojka je već sljedeće, pandemijske 2020. godine bila prepolovljena te se u 2021. godini počela regenerirati, ali je i dalje na najnižoj vrijednosti od 2016. godine.

Slika 26. Uvoz i izvoz robe u ŽZH u milijunima KM od 2016. do 2022. godine

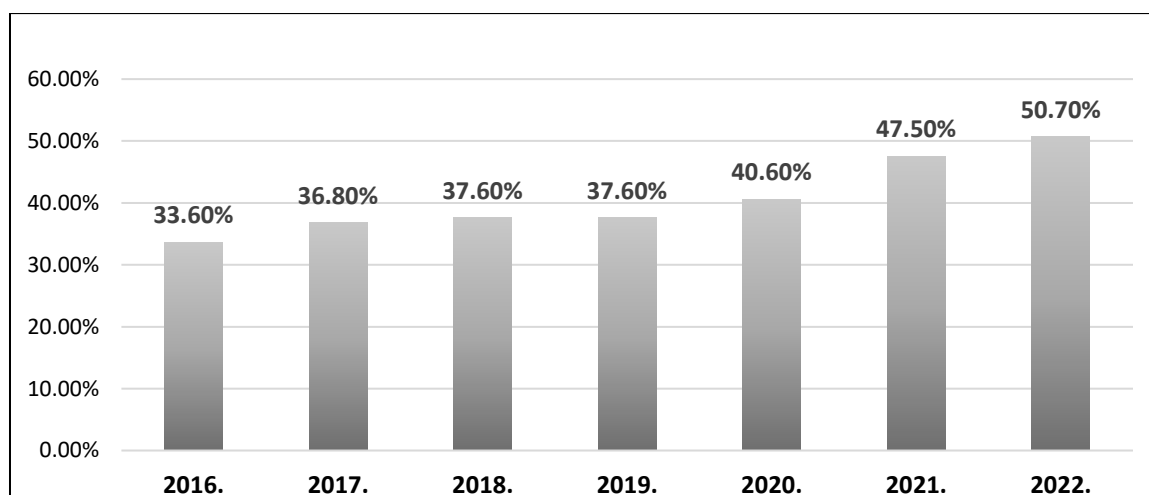
Izvor: autor prema (URL)

⁴ Tonski kilometar je mjera koja se upotrebljava u prometu tereta koja pokazuje transportni učinak teretnih vozila. Dobiva se kao umnožak mase prevezenog tereta i prevoženih kilometara.

Podaci odnosa uvoza i izvoza su promatrani prema dostupnim podacima između 2016. i 2022. godine, a oni govore o sljedećem:

- Vrijednost izvoza i uvoza se povećava kroz godine (izuzetak 2020. godina)
- Županija je uvezno orijentirana
- Značajan rast u 2022. godini – korelacija sa visokim rastom indeksa cijena proizvođača kao posljedica geopolitičkih vanjskih faktora

Iako treba uzeti i ostale faktore u obzir, vanjska trgovina je u značajnom porastu u posljednjim godinama. Vrijednost izvoza je 2022. godine bila više od 3 puta veća od one koja je zabilježena samo 6 godina ranije, što je unatoč potrebi za korigiranjem u odnosu na tržišne cijene proizvoda, veliki iskorak.

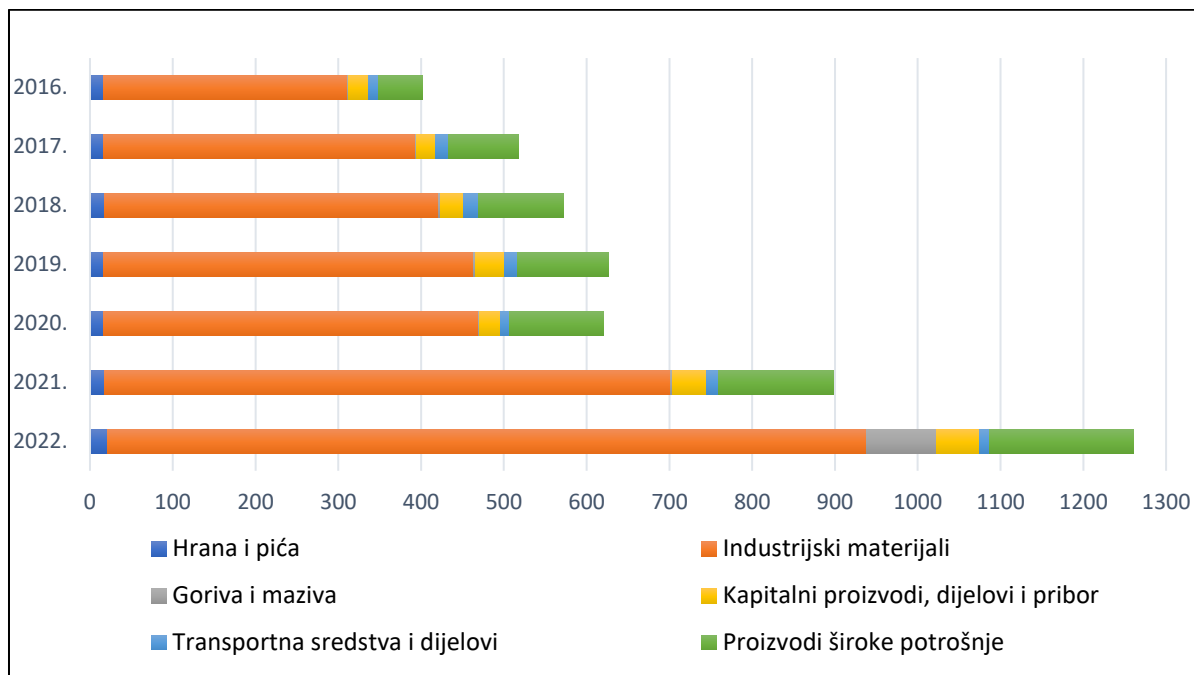
Slika 27. Pokrivenost uvoza izvozom od 2016. do 2022. godine

Izvor: autor prema (URL 18)

Unatoč negativnom omjeru, odnosno jasnoj ovisnosti o uvozu, pozitivan trend je vidljiv u povećanju pokrivenosti uvoza izvozom. Dok je 2016. godine taj udio bio tek nešto veći od trećine, u posljednjoj kalendarskoj godini, 2022., pokrivenost uvoza izvozom je veća od polovice. Uzimajući u obzir gore navedenu analizu jakog porasta izvozne vrijednosti, može se izvući zaključak kako je smjer pozitivan te ostaje za vidjeti hoće li se isti nastaviti i dalje.

Prema područjima djelatnosti, u 2022. godini (a i u godinama ranije), veliku većinu udjela pokriva prerađivačka industrija sa gotovo 90% ukupnog izvoza ostvarenog u Županiji Zapadnohercegovačkoj. Ukupna vrijednost izvoza je iznosila oko 1,1 milijarde KM u posljednjoj kalendarskoj godini. Sektor B, odnos izvoz rudarskih produkata je pokrio oko 4%

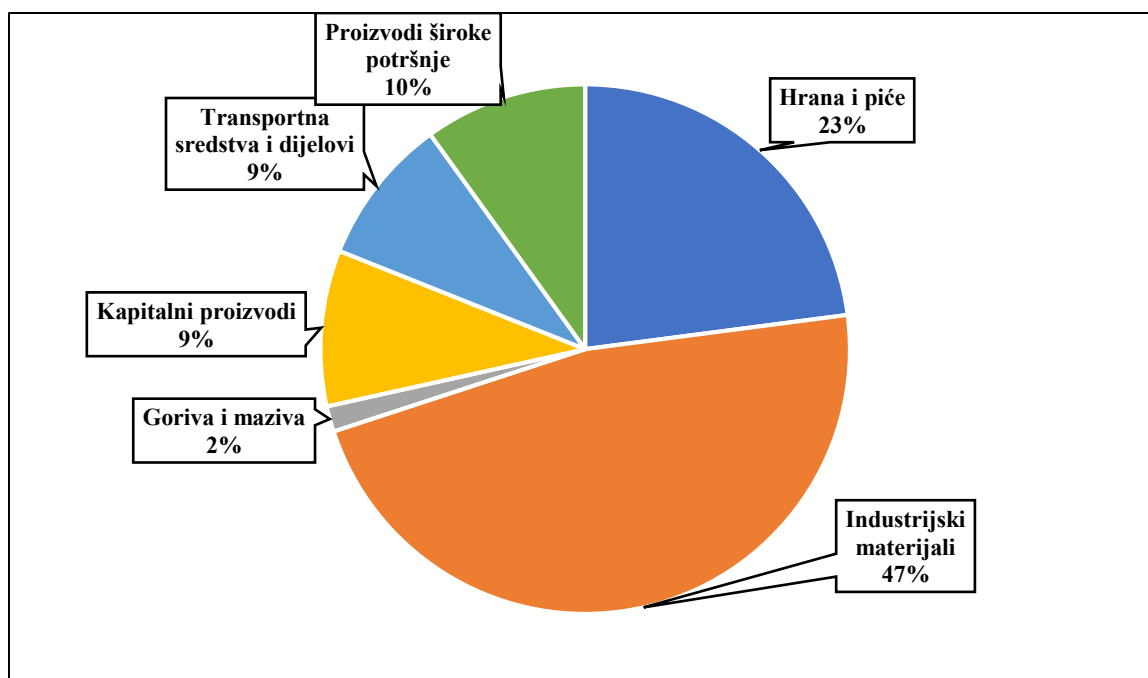
izvoza u spomenutoj godini, dok su ostala dva glavna sektora imala nezamjetan udio. Ostatak je pokriven u kategoriji „Ostalo“.

Slika 28. Izvoz prema međunarodnoj klasifikaciji djelatnosti od 2016. do 2022.. godine

Izvor: autor prema (URL 18- URL 25)

Prema međunarodnoj klasifikaciji, uvjerljivo najveću izvoznju vrijednost u svim godinama imaju industrijski materijali, čiji izvoz u 2022. godini pokriva gotovo 3 četvrtine ukupnog izvoza ostvarenog u ŽZH. Ujedno, vrijednost izvoza industrijskih proizvoda ima progresivan rast vrijednosti izvoza, čak i u anomaliji 2020. godine te je ukupan porasta u šestogodišnjem razdoblju iznosio 311%. Polovicu preostalog izvoznog tržišta komandiraju proizvodi široke potrošnje, koji su imali sličnu progresiju rasta kao i industrijski proizvodi, čak i u 2020. godini. Izvoz goriva i maziva je anomalija u 2022. godini, s obzirom na nezamjetan udio kroz sve godine, do vrijednosti izvoza koja pokriva 6,6% ukupnog iznosa, jasno ima veze sa energetsom krizom uzrokovanom ranije spomenutim vanjskim geopolitičkim faktorima. Vrijednost izvoza hrane i pića te kapitalnih proizvoda također pokazuje određene znake porasta, ali isti se moraju uzeti s dozom rezerve s obzirom na ranije spomenuti porast potrošačkih i proizvodnih cijena koji je imao svoj utjecaj, s obzirom na to da se glavnina rasta dogodila u 2021. ili 2022. godini. Istovremeno, izvozna bilanca transportnih sredstava, dijelova i pribora je varirala kroz godine, ali generalni je trend stagnacije koji se, po svemu sudeći ne mijenja.

Slika 29. Uvoz prema međunarodnoj klasifikaciji djelatnosti u 2022. godini

Izvor: autor prema (URL 18)

Prateći istu klasifikaciju, glavninu uvoza, baš kao i izvoza udjelom čine industrijski materijali, čiji udio u trgovini progresivno postaje sve veći. Udio je porastao sa oko trećine udjela u 2016. godini do toga da u 2022. godini komandira nešto manje od polovice uvozne vrijednosti na prostoru županije. U istom razdoblju, ukupna vrijednost uvoza industrijskih materijala se povećava preko 3 puta. (URL 18-URL 25)

Na drugom mjestu po uvoznom udjelu su hrana i piće koji kroz promatrano razdoblje imaju oko četvrtine ukupne vrijednosti uvoza sa varijacijama od godine do godine. Udio je pak bio na najnižoj razini u promatranom razdoblju u posljednjoj kalendarskoj, 2022. godini unatoč značajnom uvećanju u odnosu na godinu ranije od 25%. Smanjenje udjela se dogodilo nauštrb porasta vrijednosti izvoza u sektoru industrijskih materijala, prije svega.

Proizvodi široke potrošnje su treći na popisu uvozne vrijednosti, ali sa udjelom koji se uvelike smanjio kroz godine sa oko 17% iz 2016. godine do oko 10% u posljednjoj kalendarskoj godini. Paralelno s tim padom, razlika između udjela kapitalnih proizvoda i kategorije transportnih vozila i dijelova se gotovo izjednačila te u 2022. godini je uvoz triju navedenih kategorija ukupno imao udio od nepunih 30% tržišta, uz relativno male razlike između samih kategorija. Primarna izvozna suradnja je sa ostalim državama regije te Austrijom, Njemačkom i Rusijom, dok je uvoz pretežno iz Njemačke, Italije i Hrvatske.

4.6. Turistički potencijali

Analiza stanja u turizmu na prostoru Županije Zapadnohercegovačke se prije svega bazira na recentnim statističkim podacima i na zaključcima iz Strategije razvitka turizma Županije Zapadnohercegovačke iz 2019. godine. Upravo rečenica iz spomenute analize, najbolje opisuje trenutno stanje u županiji: „Turistička aktivnost na cijelom ovom prostoru još uvijek je u povojima, usprkos relativno bogatoj i diversificiranoj resursno-atraksijskoj osnovi, prometnoj povezanosti, te blizini drugih atraktivnih destinacija.“ (Kunst, 2019.)

Turizam na prostoru županije ima izuzetno diversificiranu ponudu. Od niza prirodnih krajolika poput rijeka i njihovih vrela, jezera, slapova, pećina i ostalih oblika prirode, preko osebnog kulturnog turizma i ponude koja je „posljedica“ svih povijesnih događanja koja su se odvijala na ovom prostoru, do vjerskog turizma, eko turizma, gastro ponude itd. Ulaganja u projekte vezane za razvoj turizma je od iznimne važnosti u nekoliko posljednjih godina, a to je vidljivo i iz projekata Razvojne agencije te županije i gradova zasebno, a detaljnija analiza istih je obrađena nešto kasnije u ovom radu.

Kada govorimo o prirodnoj „ponudi“, na prostoru županije se nalazi 12 spomenika prirode, od kojih je 1 geološki, a njih 11 je geomorfoloških. Geološki spomenik je jezero Krunica u Grudama, a osim njega u Grudama je i vrelo Tihaljine kod Peć Mlina te vrbine kod Kongore.

Na prostoru Ljubuškog se nalazi njih 5, a to su redom:

- Sedrena područja oko slapova Kravice
- Vrelo Vrioštice u Vitini
- Pećina Hardomilje
- Vodopadi Koćuša
- Vodopadi Vitina

Na prostoru Posušja, geomorfološki spomenici prirode su Blidinje jezero i park prirode Blidinje, a na prostoru Širokog Brijega su vrelo i kanjon rijeke Lištice te Pravačeva pećina kod vrela iste rijeke.

Od ostale prirodne baštine valja spomenuti Ravlića Pećinu u Grudama, Mostarsko blato u Širokom Brijegu, rijeku Trebižat sa svojim kupalištima u Ljubuškom, Tribistovo u Posušju kao česta izletna destinacija te još niz drugih. Sve ovo navodi na zaključak o raznovrsnoj i zanimljivoj ponudi destinacija u prirodi koje mogu biti privlačne potencijalnim gostima.

Pregledom ocjena turističke konkurentnosti ŽZH iz ranije spomenute Strategije razvitka turizma, najbolje se ocijenjeni:

- Ljepota i raznolikost krajolika
- Kvaliteta hrane
- Sigurnost
- Telekomunikacija

Lošije ocjene pak pokrivaju više kategorija, a neke od njih su:

- Nedostupnost željeznicom i raspoloživost međumjesnog prijevoza
- Raspoloživost i kvaliteta biciklističkih staza
- Kvaliteta smještajnih objekata za obiteljski smještaj i kampove
- Slabija kvaliteta komunalne infrastrukture

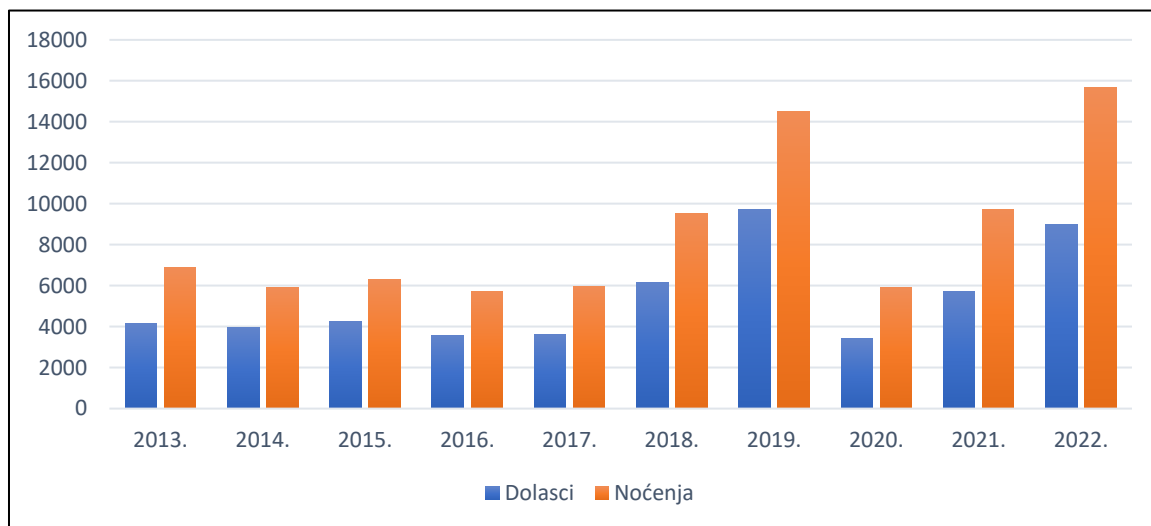
Generalno gledano, najkvalitetnijom se smatra polazna baza atrakcija na samom prostoru dok su problemi u turističkoj infrastrukturi i samoj dostupnosti i povezanosti prostora. Nepostojanje turističke zajednice je također sam po sebi, čime se posebno ističe činjenica kako je razvoj turizma na ovom prostoru još uvijek u ranoj fazi gdje su glavni privlačni faktor prirodni i kulturni resursi prostora, dok ostatak koji ovisi o valorizaciji tog prostora još uvijek zaostaje.

S obzirom da turizam kao djelatnost postaje sve lakše dostupan, a različiti dijelovi svijeta nikad nisu izgledali bliže, želja za doživljavanjem novog i drugačijeg iskustva je sve veća motivacija niza turista. Sa svojom raznolikošću, kulturnom mješavinom koja se očituje u brojnim atrakcijama te velikim prostorom raznolike netaknute prirode, ŽZH kao i širi prostor Hercegovinu ima bogat asortiman ponude modernom gostu.

Među turističkim proizvodima „outdoor“ aktivnosti poput lova i ribolova, sportsko-avanturistička ponuda u obliku raftinga, kayakinga i kanuinga, slobodnog penjanja i slično, a među aktivnostima su dakako i biciklizam i pješaćenje te planinarenje i slično. Kulturni turizam pokriva lokalitete od povijesne važnosti i baštinu prostora, vinski turizam i ostale kulturne događaje. Osim spomenutog, produkt turizma je i prilika za obiteljski odmor u miru prirode na ruralnim prostorima županije, uz pristup svakodnevnicu prostora i „seoskom“ životu i običajima koji se njeguju.

Broj turističkih dolazaka je glavna naznaka valorizacije nekog prostora u turističke svrhe i ona koja najviše govori o tome u kakvom je stanju turistička ponuda nekog prostora. Promatrajući podatke u posljednjih 10 godina, zamjetna je dugogodišnja stagnacija broja dolazaka koja je

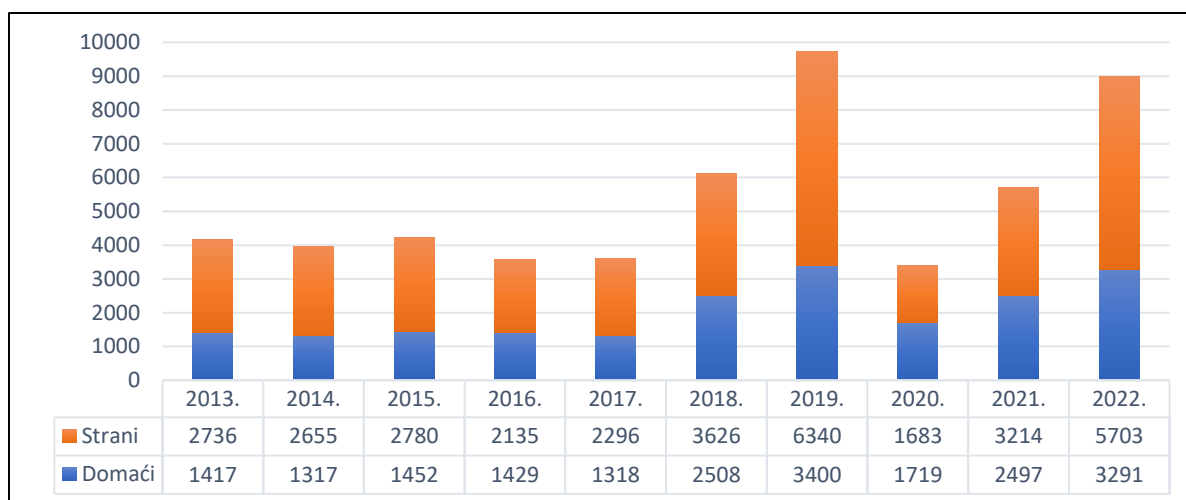
varirala kroz godine bez pomicanja krivulje. Prvi ozbiljniji skok se dogodio 2018. godine te je nagli trend porasta nastavljen i u 2019. godini. U ovom dvogodišnjem razdoblju dogodio se porast od gotovo 3 puta više zabilježenih turističkih dolazaka na prostoru županije te je isto bilo naznaka „buđenja“ turizma. Nažalost, trend je zaustavljen 2020. godine zbog pandemije, te je trenutno teško procijeniti hoće li neočekivane okolnosti imati i ozbiljan dugoročan utjecaj. Pozitivan znak jest to da se u 2022. godini broj dolazaka vratio gotovo u potpunosti na razinu iz vršne 2019. godine i ostaje za vidjeti u kojem smjeru će brojke ići u narednim godinama. .

Slika 30. Broj dolazaka i noćenja u razdoblju od 2013. do 2022. godine na prostoru ŽZH

Izvor: autor prema (URL 18 – URL 25)

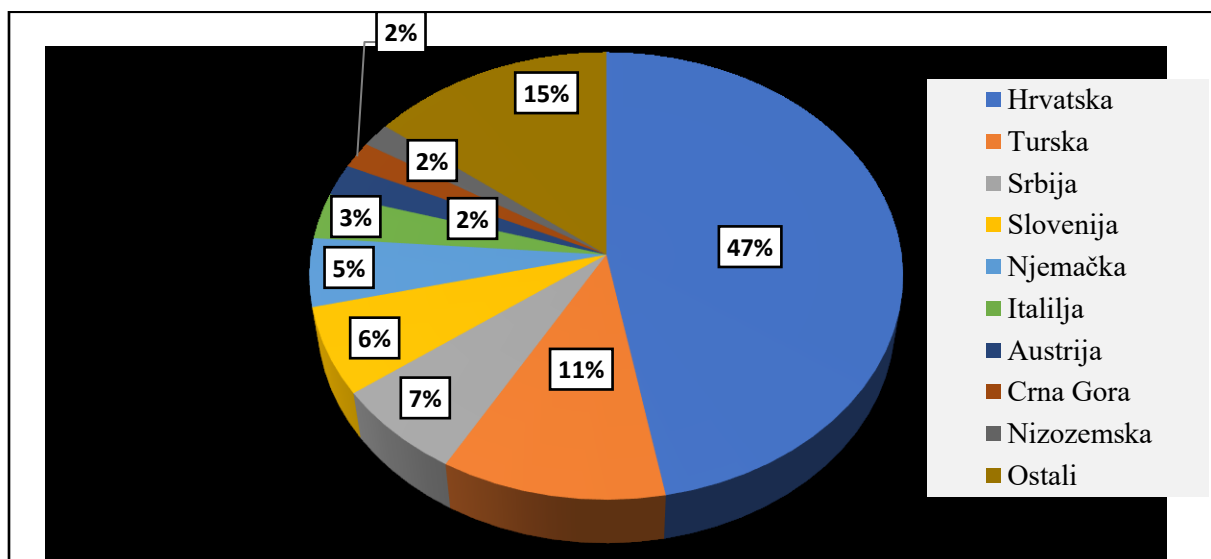
Odnos broja noćenja i broja dolazaka navodi na jasan zaključak kako ponuda koja se nudi na ovom prostoru primarno je pogodna za kraće, „vikend“ dolaske, s obzirom na to da se broj noćenja kreće između 1,5 i 1,7 kroz sve godine, uz opasku kako je najbolji omjer (1,74) zabilježen upravo u 2022. godini.

Slika 31. Omjer dolazaka domaćih i stranih gostiju od 2013. do 2022. godine

Izvor: autor prema (URL 18- URL 25)

Prema podjeli dolazaka, u cijelom promatranom razdoblju (osim 2020. godine, zbog posljedica limita kretanja uslijed pandemijske regulacije) broj stranih gostiju je bio veći u odnosu na broj domaćih. U prosjeku (izuzimajući iz analize 2020. godinu), udio stranih gostiju je bio oko 63%, dok je broj domaćih turista dakle uzimao nešto više od trećine udjela, a upravo takav omjer je zabilježen i u posljednjoj punoj kalendarskoj godini, 2022..

Slika 32. Dolasci turista u 2019. godini prema državama

Izvor: autor prema (URL 21)

S obzirom na veći dio stranih gostiju, daljina analiza je provedena i prema državama iz kojih strani turisti dolaze. Sukladno ranijoj konstataciji da se radi prije svega o kratkotrajnoj vrsti turističke konzumacije, očekivano je kako u udjelu stranih turista prednjače većinom susjedne

zemlje, a nimalo iznenađujuća je i činjenica da hrvatski gosti čine većinu gostiju, sa gotovo polovicom udjela u vršnoj 2019. godini. Na drugom mjestu je po udjelu bila Turska, čiji su gosti činili 11% među ukupnim brojem dolazaka u 2019. godini. Iako se ovaj podatak ne uklapa nužno u spomenutu konstataciju o susjednim zemljama, jasno je kako Bosna i Hercegovina zbog povijesnih veza i razloga je privlačna lokacija za turske turiste, kojima, za pretpostaviti je, lokaliteti u ŽZH nisu nužno glavni razlog dolaska, a time niti jedina lokacija koju posjećuju, već samo jedna od „postaja“ u turističkom obilasku. Srbija i Slovenija uzimaju otprilike sličan udio, a odmah iza njih se po broju dolazaka se smjestila Njemačka, čiji su gosti nerijetko vezani za ovaj prostor obiteljskim vezama, a ne nužno turističkom ponudom kao glavnim pull faktorom. Ostale države koje još vrijedi spomenuti su Italija, Austrija, Crna Gora i Nizozemska, dok preostali dio gostiju čini čak 15% ostatka posjetitelja iz ostalih država svijeta.

5. RAZVOJNI SMJER I PROJEKTI

Važan faktor u pretpostavljanju budućeg razvoja prostora je i način na koji se u recentnom razdoblju ulagalo u isti. Ranije navedena analiza ulaganja dala je uvid u smjer ulaganja u županiji što se tiče isključivo industrijskog razvoja, dok razvojni projekti daju uvid kako se određeni prostor pokušava valorizirati te u čemu vidi najveće nedostatke, a ujedno i potencijale razvoja. S tim u vezi, nadalje je obrađeno nekoliko projekata koji su provedeni uz partnerstvo HERAG-a, kao razvojne agencije Županije Zapadnohercegovačke.

5.1. HERAG

Razvojna agencija ŽZH, HERAG, nizom svojih projekata aktivno sudjeluje u razvoju Županije. Među publikacijama su i investicijske brošure, kako za okvir cijele Županije, tako i za svaku od gradova/općina posebno, sa nešto više detalja. Prema HERAG-u (HERAG, 2018.), glavne prednosti investiranja u Županiju Zapadnohercegovačku su sljedeće:

- Izuzetno povoljan geoprometni položaj – blizina EU
- Blizina važnih međunarodnih prometnih pravaca
- Blizina morske luke Ploče (60.000 TEU)
- Brz pristup tržištima uz povoljne troškove transporta
- Razvojna agencija ŽZH-HERAG kao one-stop-shop
- Usluga info-pulta za investitore u općinama Ljubuški, Grude, Posušje i Gradu Široki Brijeg
- Dostupnost visokokvalitetnih inženjera i ICT stručnjaka
- Dostupni brojni programi prekvalifikacije i dokvalifikacije
- Konkurentni troškovi rada
- Atraktivne investicijske lokacije
- Mogućnost umrežavanja s prisutnim investitorima
- Bogatstvo prirodnih resursa
- Kontinuirani rast gospodarstva
- Inovativnost i snažan poduzetnički duh
- Kvaliteta života

Među provedenim projektima od strane HERAG-a, razvojne agencije ŽZH-a, jasno je kako je primarni fokus na jačanju turističke ponude, uz osnivanje poslovnog inkubatora koji potiče jačanja malog i srednjeg poduzetništva na prostoru županije.

5.1.1. HeritageREVIVED

Projekt pokrenut pod naslovom „očuvanja, valorizacije i promocije kulturne baštine na periferiji urbanih područja“ započeo je u listopadu 2020. godine, pod voditeljstvom HERAG-a, uz partnerstvo grada Ljubuškog te ostalih partnera iz Hrvatske i Crne Gore. Ukupna vrijednost projekta je oko 2 milijuna eura, od čega financiranje od strane Europske Unije bilo u iznosu od 1.67 milijuna eura. Projekt je službeno okončan u siječnju 2023. godine. (URL 10)

Primarni ciljevi projekta su bili dakako jačanje i diverzifikacija turističke ponude u domeni kulturnog turizma, ali i posljedično poboljšanje turističke infrastrukture te suradnje između država partnera u projektu u svrhu boljeg upravljanja korištenjem prirodne i kulturne baštine.

Rezultati projekta u okviru županije su bili sljedeći:

- Otvaranje posjetiteljskog centra na lokalitetu rimskog vojnog logora na Gračinama. Izrađen je model hipokausta, u tijeku je i izrada makete logora, a do kraja godine ovaj suvremeni centar otvorit će svoja vrata svima onima koji žele upoznati arheološku baštinu ljubušskog kraja, posebice onu rimskog vojnog logora na Gračinama.
- radovima vrijednim više od 200 tisuća eura rekonstruiran je postojeći objekt na ulazu na logor, čime su stvoreni infrastrukturni preduvjeti da Grad Ljubuški dobije ne samo vlastiti muzejski kapacitet, nego i mali istraživački centar u kojem će biti moguće stručno obraditi arheoloških materijal pristigao s arheoloških istraživanja koja su u tijeku, ali i onih koji slijede.
- Arheološka istraživanja i konzervatorsko-restauratorske radove na obnovi središnje Herceguše, branič kule i dijela obrambenih bedema vrijedne gotovo 400 tisuća eura. Riječ je o najvećoj investiciji u obnovu i prezentaciju Starog grada dosad. Facebook)

Grad Ljubuški i JU Razvojna agencija Županije Zapadnohercegovačke HERAG osigurali su i dosad uložili 675 tisuća eura u obnovu i prezentaciju ova dva vrijedna lokaliteta. (URL 34)

5.1.2. FORT-NET

I FORT-NET je projekt koji je primarno baziran na poboljšanju turističke ponude i njejoj diverzifikaciji sa glavnim naglaskom na kulturno baštinu prostora. U projekt iz ŽZH-a su bili uključeni Ljubuški i Široki Brijeg, uz još 3 općine sa prostora Hercegovine te 4 općine sa crnogorske strane, a nositelj kompletnog projekta je bio Grad Ljubuški uz partnerstvo HERAG-a (sa BiH strane). Projekt je proveden u razdoblju od listopada 2019. godine do 2021. godine

u 24 mjeseca sa ukupnom vrijednošću od 470 000 eura, od čega je 400 000 eura bespovratnih sredstava na raspolaganju bilo od Europske Unije.

Dvije tematske staze:

- tvrđava Kruševac, Franjevačka galerija, tvrđava herceg Stjepana Kosače, Franjevački muzej na Humcu i tvrđava na Blagaju
- tvrđava Kosače, Kravice, Počitelj, Hutovo blato, Radimlja, stari grad Vidoški (URL 37)

U sklopu projekta je izrađena i mobilna aplikacija FORT NET. Osobnom uporabom potvrđeno je kako je aplikacija izuzetno pristupačna i jednostavna za korištenje te nudi vizualni prikaz karte svih važnih lokacija (smještaj, restorani, turistička ponuda, opcije aktivnog turizma) uz opise i pojedinosti o svakom lokalitetu koji potencijali posjetitelj može posjetiti. Također, sama web stranica projekta je izrađena veoma jednostavno i intuitivno te je veoma lako dobiti sve potrebne informacije o ponudi u sklopu projekta te je u svrhu promocije napravljen i petominutni video, kvalitetne naracije koji daje vizualni prikaz prirodne i kulturne baštine i ponude ovog prostora.

Svi navedeni digitalni oblici komunikacije i oglašavanja prema potencijalnim posjetiteljima se mogu smatrati primjerom dobre prakse s obzirom na veliku važnost online dostupnosti informacija u današnjem svijetu.

5.1.3. Poslovni inkubator – HIPod – Home grown bussiness

Trajanje projekta je bilo 18 mjeseci od rujna 2020. godine, a ukupna vrijednost projekta bila je preko 600 tisuća KM. Opći ciljevi su poboljšanje konkurentnosti i inovacije među malim i srednjim poduzećima metaloprerađivačkog i srodnih sektora koji su prije svega izvozno orijentirani. Cilj je bio digitalizacija poslovnih procesa i uvođenje novih poslovnih modela u svrhu poslovne optimizacije, smanjenja troškova i povećanje produktivnosti, a povećanjem konkurentnosti povećanje izvoza i prometa te stvaranje novih radnih mjesta. (URL 36)

Najvažniji ostvareni rezultati projekta:

- uspostavljena mreža od 22 mentora
- uspostavljen Fond za MSP (uspostavljen način funkcioniranja, održani Info dani i Dani otvorenih vrata u sklopu Poziva za financiranje)
- pružena novčana podrška za 16 poslovnih ideja preko Fonda za MSP od 58 prijavljenih,

- uspostavljeno partnerstvo sa lokalnim i inozemnim institucijama (Zavod za zapošljavanje ŽZH, Općine, škole, Federalno ministarstvo razvoja, poduzetništva i obrta, Nacionalna agencija za regionalni razvoj Republike Srbije, Poslovno tehnološki inkubator Beograd, Tehnološki park Ljubljana, Poduzetnički inkubator PODI Šibenik...),
- izgrađen i opremljen Poduzetnički inkubator HIPod veličine 680m², projektne aktivnosti provedene u planiranom periodu (provedba 5 modula edukacija za potencijalne mentore, razni promotivni događaji, poslovni plan inkubatora, usluge inkubatora, razne nabave, izrađeni Priručnici za poduzetnike i sl.) (URL 35)

5.1.4. Ostali projekti

Projekt iz 2016. godine, vrijedan gotovo 1.2 milijuna eura – AdriaWealth, imao je za cilj učinkovito doprinijeti diversifikaciji turističke ponude u Jadransko-jonskom području, počevši od prethodnih uspješnih iskustava u sektoru. Dijeljenjem primjera dobre prakse cilj, na polju razvoja turizma ostvarena je suradnja između Italije, Hrvatske, BiH, Slovenije i Albanije. (URL 38)

Projekt *Connecting Separated (Povezivanje razdvojenog)* polazi od rimske ceste koja je povezivala Salonu (Solin) i Bigeste (Ljubuški), te završavala u Naroni (Vid). Glavni cilj je mapiranje kulturne i prirodne baštine, gastro ponude i događanja duž navedene rute korak je ka razvijanju zajedničke turističke ponude prekograničnog područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koja uporište pronalazi u kulturnoj i prirodnoj baštini.- začetni projekt obnove u Ljubuškom. Vrijednost projekta je iznosila oko 450.000 eura, sa 83% sufinanciranja EU. (URL 39)

„Theme medieval“ je projekt koji je proveden u trajanju od 2 godine, sa ukupnom vrijednošću 466 tis. Eura. U sklopu projekta je realizirano dosta infrastrukturnih radova, izrađene promotivne brošure, film koji predstavlja turističke i ine potencijale nekadašnje Hercegovine zemlje, povezane osobe koje se bave turizmom, a Ljubuški je dobio počasnu gardu. Theme medieval je doprinio zanimljivom i integralnom predstavljanju tradicionalnih vrijednosti i kulturno-povijesnih atrakcija s područja ZHŽ-a i Crne Gore, kao i uspješnom povezivanju pružatelja usluga i posjetitelja ove regije. (URL 40)

5.1.4.1. Cycling rural – biciklizam u ŽZH

Projekt pod punim nazivom „Biciklističke rute za unaprjeđenje prirodne i kulturne baštine Hercegovine i Crne Gore – CyclingRural“ sa provedbom je započeo u listopadu 2019. godine uz predviđeno trajanje provedbe od 24 mjeseca, koji je naposljetku i završen planirano krajem rujna 2021. godine, unatoč nepovoljnim vanjskim faktorima koji su utjecali na provedbu. Ukupna vrijednost projekta je 495 000 eura, od čega je financiranje iz bespovratnih sredstava Europske Unije bilo u vrijednosti od 400 000 eura. Kao što je i u samom nazivu navedeno, cilj je bio povezati biciklizam kao rekreativnu aktivnost sa prirodnom i kulturnom baštinu obiju zemalja i time obogatiti turističku ponudu.

U projektu su sudjelovale sve 4 općine unutar županije, a Ured Vlade Županije Zapadnohercegovačke za europske integracije je sudjelovao kao nositelj projekta, uz partnerstvo Turističke organizacije Herceg Novi sa crnogorske strane.

Svakom od partnera projekta dodijeljeno je 5 bicikala za brdski biciklizam u svrhu iznajmljivanja zainteresiranim građanima i gostima, a isti su ujedno dostupni i lokalnim biciklističkim klubovima. Uz to, na 4 lokacije su postavljene stanice za popravku bicikla sa alatima te mjesta sa mogućnošću punjena baterija za bicikle, ali i mobitele. Zainteresirani tako imaju pristup najmu bicikala, a osim toga i usluge ciklovodiča koji se posebno educirani u sklopu projekta. (URL 8)

6. STRATEŠKI DOKUMENTI – PREGLED

Uz analizu trenutnog stanja i promjena razvojnih trendova kroz statističke parametre, veliku ulogu ima i način pristupa razvoju na nižim i višim razinama vlasti i pregled sektorskog pristupa i rješavanja problema na specifičnim područjima. S tim u vezi, obrađene su aktualna razvojna strategija Županija, strategije ruralnog i turističkog razvoja te razvojna strategija na višoj, Federalnoj razini s kojom se može staviti u kontekst ukupno djelovanje FBiH naspram ideja i ciljeva specifičnih za prostor Županije.

6.1. Strategija ruralnog razvitka ŽZH

Glavna načela koja su istaknuta u strategiji su pametan, održiv i uključiv rast. Kao županija koja većinu svog prostora ima kategoriziran kao ruralan, razvoj u tim dijelovima ne može i ne smije biti zanemaren. Ipak, kao što je u ranijoj analizi istaknuto (vidi 4.2) važnost primarnog sektora iz ekonomskog aspekta je zanemariva. Strategija (Strategija ruralnog razvitka Županije Zapadnohercegovačke za razdoblje 2020.-2030. godine, 2019.) u okviru načela navodi ciljeve povećanja i poticanja konkurentnosti na širem tržištu, održivog upravljanja resursima te uravnoteženom rastu i razvoju koji bi trebao stvoriti nova radna mjesta. Ipak, treba uzeti u obzir da prije svega bavljenje poljoprivrednim djelatnostima na prostoru Županije ima svrhu proizvodnje za vlastitu uporabu.

U SWOT analizi kao pozitivni faktori su primarno istaknuti prirodni faktori i resursi zajedno sa tradicijom i voljnim aspektom stanovništva. Bogatstvo vodnim resursom i kvalitetnim tlima, a kao jasne prilike su istaknuti mogućnost plasmana robe na EU tržište uz potrebu sa usvajanjem novih tehnika i tehnologija. Također, važno je još jednom istaknuti veliki potencijal za razvojem ruralnog turizma u raznim oblicima, čiji je razvoj lakše izvediv, odnosno zahtijeva manje korjenitih promjena kako bi dostigao višu razinu.

Ipak, broj problema koji su istaknuti u okviru strategije jasno daje do znanja da prije nego se krene razmišljati o ozbiljnom razvoju ruralnih prostora županije, potreban je niz intervencija koje bi dovele prostor na određenu stabilnu početnu točku s koje bi se razvoj krenuo poticati. Prostor županije je izuzetno bogat vodnim resursima, ali unatoč tome vodoopskrba je na relativno slaboj razini. Osim Gruda koje imaju oko 93% pokrivenosti, problem infrastrukture je vidljiv u svim ostalim općinama, a posebno je istaknut u Širokom Brijegu gdje je pokrivenost na tek oko dvije trećine prostora. Još veći je problem odvodnje i kanalizacije, gdje Ljubuški ima pokrivenost na oko četvrtini prostora, Široki Brijeg i Grude na oko 10%, a Posušje uopće nema izvedenu odvodnu infrastrukturu. Ovakve činjenice utječu i na ruralni razvoj, ali i na

razvoj potencijalnih industrija i poslovnih zona, kako je u ranijoj analizi spomenuto (vidi 4.3.2.). Uz to, generalni problem koji univerzalno utječe na prostor je problem odlaganja otpada, manjak organiziranog sustava odvoza te činjenica da nikakav sustav odvajanja otpada ne postoji.

Gledajući konkretno ruralni aspekt razvoja, ističe se niz problema:

- Usitnjenost posjeda
- Nedovoljno znanje i obučenosť savjetodavnih službi, mali broj savjetodavaca i neuvezan sustav praćenja računovodstvenih podataka
- Niska razina educiranosti i znanja
- Niske cijene proizvoda
- Nedostatak kooperacije i neorganizirano tržište
- Negativni migracijski trend iz ruralnih područja
- Niska razina investicija
- Slabo prihvaćanje inovacija
- Velika inozemna konkurencija neorganiziranom tržištu
- Nedostatak ministarstva kao nositelja agrarne politike u BiH
- Nepostojanje agencije za plaćanje u poljoprivredi i intervencije na tržištu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda
- Izostanak jasne strategije na državnoj razini

Općenito stanje osnovnih objekata, društvene i fizičke infrastrukture u ruralnim područjima nedovoljno je za nastale potrebe ruralnih sredina i ukoliko se ne poboljša bit će i dalje čimbenik u napuštanju ruralnih sredina i nedostatka socijalne uključenosti.

Zbog niskog investicijskog potencijala, poljoprivrednici ne osiguravaju svoje usjeve, koji često trpe ozbiljne štete zbog elementarnih nepogoda uzrokovanih naglim klimatskim promjenama i pojavom bolesti.

U Strategiji je istaknut niz prioriteta koji bi trebali potaknuti rješavanje navedenih problema koji su prepreka ozbiljnijem razvoju ruralnog prostora (Strategija ruralnog razvitka Županije Zapadnohercegovačke za razdoblje 2020.-2030. godine, 2019.):

- Poticanje prijenosa znanja u poljoprivredi, šumarstvu i ruralnim područjima
- Jaćanje konkurentnosti svih vrsta poljoprivrede i povećanje poljoprivredne održivosti
- Promicanje organizacije u prehrambenom lancu i upravljanje rizikom u poljoprivredi

- Vraćanje, očuvanje i promicanje ekosustava ovisnih o poljoprivredi i šumarstvu
- Promicanje učinkovitosti resursa i potpore, pomak prema niskoj razini ugljika i klimatski-elastičnih gospodarstva u poljoprivredi, prehrambenom i šumarskom sektoru
- Promicanje socijalne uključenosti, smanjenje siromaštva i gospodarskog razvoja u ruralnim područjima

U skladu s financijskim mogućnostima proračuna ŽZH projektiran je višegodišnji financijski okvir (VFO). Izdvajanja su 2019., početne godine, bila na razini od 3.4 milijuna KM (4,02% od 85 mil. KM proračuna ŽZH za 2019. godinu). (Strategija ruralnog razvitka Županije Zapadnohercegovačke za razdoblje 2020.-2030. godine, 2019.) Cilj je u programskom razdoblju do 2030. godine dostići razinu od 5,77% proračuna ŽZH za ulaganja u ruralni razvitak, a trenutna izdvajanja su na razini od oko 4,5 %⁵ ukupnog proračuna koji iznosi nešto preko 103 milijuna KM. (Proračun Županije Zapadnohercegovačke za 2022. godinu, 2021.)

6.2. Strategija razvitka turizma

U strategiji razvitka turizma (Kunst, 2019.) naglašeni su sljedeći strateški ciljevi:

- Unaprjeđenje uvjeta za razvoj turizma
- Povećanje prihoda od turizma kroz unaprjeđenje postojećih i razvoj novih turističkih proizvoda
- Unaprjeđenje načina dosadašnjeg upravljanja turističkim razvojem

Ista strategija ističe i glavne nedostatke koji su odrednica budućeg razvoja:

- uočeni nedostaci odnose se podjednako kako na sferu interesa javnog, tako i na sferu interesa privatnog sektora;
- uklanjanje i/ili neutraliziranje uočenih nedostataka samo je jednim dijelom povezano s potrebom angažiranja manjih ili većih financijskih sredstava dok je, drugim dijelom, povezano ponajviše sa stvaranjem potrebnih organizacijsko tehničkih i/ili kadrovskih preduvjeta razvoja

U kasnijoj analizi navedena je poveznica između unaprjeđenja javne komunalne i turističke infrastrukture koja bi nadalje potakla razvoj turističkog proizvoda, što bi dovelo do povećanja turističke prepoznatljivosti, a time i potaklo stvaranje poticajnog socijalnog okruženja. U

⁵ Udio dobiven osobnom interpretacijom proračuna Županije iz 2022. godine. Ranija analiza ne uključuje i opis stavki proračuna koje se smatraju izdvajanjima za ruralni razvoj, stoga je navedeno podložno varijaciji ovisno o shvaćanju.

ovakvoj poveznici, svaka od stavki potiče jedna druga te time potiče povećanje turističke konkurentnosti ŽZH.

6.3. Strategija razvoja ŽZH

Strategija razvoja Županije, naglasak stavlja na 3 strateška cilja:

1. Ekonomski razvijena županija
2. Društveno odgovorna županija
3. Učinkovito organizirana županija

U sklopu prvog strateškog cilja izdvojena su tri prioriteta sa daljnjim indikatorima, a to su:

1. Povećati konkurentnost poduzetništva i privući nova ulaganja
2. Povećati konkurentnost poljoprivredne proizvodnje
3. Razviti turističku ponudu i promovirati županiju

Sva tri navedena prioriteta imaju svoje uporište u istaknutim i ranije spomenutim slabim točkama u razvojnom putu Županije. S obzirom na to da su u sklopu indikatora korištene polazne vrijednosti iz 2019. godine (sa ciljnim vrijednostima do 2027.), krajnji ciljevi su ugroženi zbog nepredviđenih okolnosti koji su utjecali na njihovo provođenje. Konkretno, parametri turističke promocije su znatno ugroženi pandemijom, do mjere da je broj posjeta tek u fazi oporavka na polaznu vrijednost, a dužina boravka jest nešto duža od polazne (1,5 do 1,74 u 2022. godini). Samim time, rast do ciljnih vrijednosti je kompromitiran. Konkurentnost poljoprivrede pak pokazuje željene rezultate primjerice u indikatoru prosječne neto plaće u sektoru, gdje je prosječna neto plaća iznosila 607 KM, a ciljna vrijednost je bila postavljena na 600 KM. Ipak, uzimajući u obzir utjecaj inflacije te praveći usporedbu sa rastom u drugim sektorima, ovaj „skok“ do ciljne vrijednosti je prilično relativan. Slična situacija je kod indikatora za prvi prioritet, gdje su prosječne plaće u industriji, ostvareni porezni prihodi i ukupan izvoz u KM prešli zacrtanu ciljnu vrijednost, ali je ponovno takav rast izuzetno relativan, s obzirom na okolnosti.

Drugi strateški cilj, podijeljen je također u tri prioritetne skupine s indikatorima:

1. Povećati kvalitetu zdravstvene i socijalne zaštite stanovništva
2. Povećati kvalitetu i konkurentnost obrazovanja i uskladiti obrazovanje s potrebama tržišta rada
3. Kreirati pozitivno ozračje za razvoj mladih i športa

S obzirom na to da se prva prioriteta skupina u indikatorima oslanja na anketne podatke i nedostupne informacije, teško je procijeniti stanje napretka na tom polju.

O problemima obrazovanja je bilo riječi i ranije (vidi 4.1.1.), a u prilog navedenoj analizi govori i to da se indikatori osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja koji su zadani uz drugu skupinu prioriteta umjesto progresivnog, u fazi regresivnog trenda te su čak u blagom odmaku od zadanog cilja, umjesto da se istom primate. (URL 3) (URL 5) Jedini pozitivni trend je u broju djece u predškolskim ustanovama, gdje se vidi pozitivni trend, iako su polazna i ciljna vrijednost nejasno postavljene s obzirom na kontradiktorne statističke podatke (URL 4)

Treći set prioriteta, ponovno nudi set indikatore koje je teško potvrditi, ali se jasno ide u smjeru osiguravanja pozitivne budućnosti mladih. Točan broj udruga mladih je teško potvrditi, ali se kroz subjektivnu procjenu, povećava njihova važnost. Istovremeno, postotak odseljenih je trenutno nemoguće provjeriti, a s obzirom na nevoljkost provođenja popisa stanovništva koji bi dao jasne podatke, dojam je kako smanjenje iseljavanja mladih za gotovo 30% zvuči jako optimistično. Posljednji indikator o izdvajanjima za sport, čiji su udio trebao povećati u okviru strateškog cilja, prema podacima o proračunu za 2022. godinu se čak i smanjio. (Proračun Županije Zapadnohercegovačke za 2022. godinu, 2021.)

Treći strateški cilj pokriva učinkovito organiziranu županiju, ali prateći osnovne indikatore po prioritetima, prema posljednje dostupnim podacima, stanje je najmanje obećavajuće. Prioritet „učinkovita, otvorena i odgovorna javna uprava“ primjerice bilježi porast ulaganja u odnosu na početne vrijednosti, ali istovremeno udio kaznenih dijela podmićivanja službenih osoba je gotovo nepromijenjen, a slična je situacija i u broju kaznenih dijela ukupno, koja su indikator prioriteta „učinkovite sustav sigurnosti građana i zaštite i spašavanja“. Daljnji problemi su i nepostojanju odvojenom prikupljanju otpada koji je zadani indikator sljedećeg prioriteta, a nema promjena na planu broja zaštićenih područja prirodne baštine. Pokrivenost pitkom vodom i sustav kanalizacije također ne zadovoljavaju predviđeni napredak, a niti posljednji prioritet upravljanja kulturno-povijesnom baštinom ne napreduje prema zamišljenom cilju, makar prema dostupnom indikatoru visine izdvajanja za kulturu od strane županije. (URL 2) (URL 6) Uzimajući u obzir relativno slabu kulturnu ponudu na prostoru Županije, opisane ranije (**Pogreška! Izvor reference nije pronađen.**), i shvaćajući ulogu takve ponude za razvoj turizma, ovakvi podaci mogu se smatrati posebno zabrinjavajućima.

6.4. Strategija razvoja Federacije

Strategija razvoja na razini Federacije nudi većinom slične strateške ciljeve onima koji se nalaze i u županijskoj strategiji, ali je dakako u mnogo širem obliku i sa više aspekata na koje se obraća pažnja. Radi se o strategiji koja uključuje razdoblje do 2027. godine, a u ovom pregledu će biti izdvojeni neki od ciljeva.

Prvi strateški cilj je ubrzan ekonomski razvoj, koji je relativno generalizirano postavljen, ali je istovremeno važna općenita početna stavka uz pomoć koje je najlakše pratiti uspješnost bilo kakvih mjera. Namjera je poticanja pametnog rasta uz komparativne prednosti Federacije, korištenje regionalnih veza i uključivanje u globalni lanac. (Vlada FBiH, 2020.) Analizirajući neke od zadanih indikatora, jasno je kako ima pozitivnih znakova, ali u nekim parametrima pomak nije vidljiv. Primjerice, broj zaposlenih se nije približio ciljnoj vrijednosti te je manje-više na istoj početnoj razini. Stopa realnog rasta BDP-a i BDP po glavi stanovnika uistinu jesu porasli, ali obje komponente su porasle i pod utjecajem inflacije i ostalih faktora, stoga je relevantnost upitna.

Strateški cilj koji sljedeći valja izdvojiti je povezan sa nekoliko puta ranije spomenutim problemom lanca vlasti i odgovornosti koji stvara prepreku razvoju. Radi se o cilju koji uključuje efikasan, transparentan i odgovoran sektor te vladavinu prava. Prema izvješću globalne kompetitivnosti, među 137 zemalja, BiH je bila na 126. mjestu u djelovanju institucija, sa glavnim problemima kod vladavine prava, zaštiti intelektualnom vlasništva, transparentnosti vlasti i posebno nizak rezultat u povjerenju vlasti od strane javnosti. (Schwab, 2017) Iz toga je vidljivo koliko se problem institucija i manjka povjerenja u iste provlači kroz više razina djelovanja te da neefikasnost vlasti je itekako važan faktor u razvoju države, ali i njenih regija.

Među istaknutim ciljevima su prosperitetan i inkluzivan društveni razvoj koji uključuje moralnu obnovu društva te djelovanju i polju obrazovanja i zdravstva. Ipak indikatori prirodnog priraštaja i neto plaća nisu niti blizu ciljnim vrijednostima, o problemima obrazovanja je bilo riječi i ranije, ali pozitivna je stvar kako su izdvajanja za zdravstvo došla do ciljne vrijednosti koja je i premašena.

U kontekstu budućnosti važan je cilj resursno efikasnog i održivog razvoja koji pažnju stavlja na kvalitetu zraka, s kojom ŽZH nema problema, ali istovremeno nema niti jedan mjerač kvalitete zraka, iako je isti bio predviđen planom. Osim toga, naglasak je na zaštiti vodnog dobra, upravljanju otpadom koje je problem i ŽZH, kako je ranije navedeno, ali i problem termoelektrana i energetske efikasnosti. (Vlada FBiH, 2020.)

7. SWOT ANALIZA

SWOT analiza je veoma efikasan alat za osnovnu analizu glavnih prednosti i problema nekog prostor i njegovih indikacija za budući razvoj. U ovom slučaju se bazira na ranije obrađenu analizu faktora koji utječu razvoj, trenutnih razvojnih trendova, djelovanja u smjeru razvoju te budućih planova i njihove provedbe kroz dostupne strateške dokumente. Cilj je utvrditi glavne snage prostora, identificirati prilike za razvoj i osim trenutnih snaga, a također istaknuti trenutne slabosti te buduće prijetnje koje mogu razvoj usporiti.

Ranije navedena potreba za specijalizacijom i fokusom na aktivnom ulaganju u komparativno jače dijelove gospodarstva je sve više zadovoljena na prostoru ŽZH i kao takva se može smatrati glavnom snagom Županije. Rast industrijske proizvodnje, posebice u najjačim sektorima djelatnosti, zajedno sa povećanjem ulaganja u iste daje rezultate u povećanju izvoza i međunarodnoj trgovini gdje se u sve većoj mjeri pokriva i dalje uvozna tendencija Županije. Kulturnu i prirodnu baštinu je također potrebno istaknuti, posebice zbog porasta valorizacije njenog bogatstva. Niz projekata HERAG-a koji su usmjereni poboljšanju turističke ponude kroz razvojne projekte vezane uz baštinu prostora počinju davati i prve rezultate. Dakako, povoljan prometni i geostrateški položaj je svakako dodatna prednost koja može biti dalje iskorištena poboljšanjem prometnog sustava.

Unatoč pozitivnim znacima, niz slabosti i dalje koči razvoj Županije. Prostor Županije se istovremeno susreće sa problemima na više polja koja su povezana jedna s drugim, stoga je jasno kako bi za promjenu negativnih trendova bila potrebna sustavna promjena, ali i promjena u mentalitetu i pristupu ljudi i aktera. Demografski parametri nisu obećavajući, čak štoviše, pokazuju trend depopulacije i starenja stanovništva. Istovremeno, obrazovni sustav je prema analizi neadekvatno prilagođen potrebama tržišta rada te kao takav je slaba točka koja u temelju onemogućuje korištenje svih potencijala. Niske prosječne plaće u odnosu na ostatak Federacije te trend porasta broja nezaposlenih sa višim stupnjem obrazovanja su jasan indikator veze obrazovanja i gospodarstva. Industrija ima tendenciju specijalizacije koja je pozitivna, ali istovremeno iznimno slaba valorizacija poljoprivrede na prostoru s velikom većinom stanovništva koje živi u ruralnim naseljima je jasan odraz neiskorištenosti potencijala. Iskorištenost turističkih potencijala je i dalje slaba, pogotovo uzimajući u obzir blizinu turistički atraktivnog Jadrana, ali problem izuzetno slabe turističke infrastrukture je i dalje velika prepreka. O problemima komunikacije između razina vlasti ne treba previše ulaziti u detalje, ali je jasno kako je struktura države jedna od kočnica razvoja. Ipak, subjektivni osjećaj

nepovjerenja, inertnosti i nezainteresiranosti koji vlada na cijelom prostoru, nije nešto što se može ignorirati, dapače, ne daje nadu u to da potrebne sustavne promjene se mogu dogoditi.

Snage	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • Dobra prometna povezanost • Kvalitetan geostrateški položaj • Bogata prirodna i kulturna baština • Uspostavljena tijela za razvoj • Poticaj malog i srednjeg poduzetništva • Razvijen prerađivački i trgovački sektor • Rast industrijske proizvodnje • Rast prihoda u najvećim tvrtkama Županije – međunarodno poslovanje • Rast ulaganja, posebice u najzastupljenije sektore djelatnosti • Povećanje izvoza robe - posebice industrijskih proizvoda i proizvoda široke potrošnje • Rast pokrivenosti uvoza izvozom 	<ul style="list-style-type: none"> • Slaba kvaliteta puteva, pogotovo na nižoj, lokalnoj razini • Obrazovanje neprilagođeno potrebama tržišta rada • Trend smanjenja broja upisanih učenika • Rast broja nezaposlenih s visokim obrazovanjem • Negativni prirodni prirast • Trend depopulacije i starenja stanovništva • Niska valorizacija primarnog sektora i jako niska primanja u sektoru • Stagnacija i regresija poljoprivredne i stočarske proizvodnje • Nerazvijen sustav suradnje i veza u poljoprivredi za plasman proizvoda na šire tržište • Slaba turistička infrastruktura • Niska razina digitalizacije i nepostojanje IT sektora djelatnosti • Visoka nezaposlenost • Niske prosječne plaće u komparaciji sa ostalim županijama Federacije • Niže prosječne plaće u pretežno privatnom sektoru u odnosu na javni • Niska razina javne uključenosti u razvojne planove i strategije • Inertnost za poticanje promjene

	<ul style="list-style-type: none"> • Slaba suradnja sa višim razinama vlasti kao prepreka razvoju • Većinom nedovoljno kvalitetna infrastruktura poslovnih zona • Slaba kulturna ponuda (muzeji, izložbe...)
Prilike	Prijetnje
<ul style="list-style-type: none"> • Razvoj prometne mreže uslijed kvalitetnog geostrateškog položaja • Trend povećanja broja turističkih dolazaka • Poboljšanje promocije turizma i obnova kulturne baštine • Kvalitetne poslovne zone sa potencijalom popunjavanje i daljnje valorizacije • Začetak pozitivnih promjena u obrazovnom sustavu 	<ul style="list-style-type: none"> • Političke tenzije i slaba veza među razinama vlasti • Nepovjerenje u odgovorne aktere javnog sektora • Klimatske promjene – niska razina osiguranja dobara • Manjak vanjskih sredstava • Nedostatna razina ulaganja • Depopulacija i starenje stanovništva

Prilike i prijetnje u budućnosti su generalno vezane uz već navedene stavke. Ovisno o razvoju prometne mreže, turističke infrastrukture, nastavka ulaganja u industriju i širenje poslovnih zona te nastavak unošenja promjena u obrazovni sustav, razvojni potencijal može biti značajan. Istovremeno, neadekvatna valorizacija istih, nastavak tenzija i slabe komunikacije među razinama vlasti i generalne inertnosti stanovništva stoje kao glavne prepreke koje treba zaobići. Naposljetku, svi demografski trendovi su ujedno i odraz stanja razvoja nekog prostora, kao važan indikator. Starenje i depopulacija su i posljedica, ali istovremeno i uzrok trenutnog i budućeg socioekonomskog stanja Županije.

8. ZAKLJUČAK

Kroz SWOT analizu su primarno pokrivena glavna točka prednosti i problema s kojima se prostor Županije susreće. Analiza više, državne razine je ukazala na niz nedostataka i visoku razinu nepovjerenja državnoj vlasti koja se automatski reflektira i na potencijal razvoja manjih regija, županija i lokalnih prostora. Na razini Federacije, velika je dominacija Sarajeva, kao glavnog grada te Zenice, Tuzle i Mostara kao većih regionalnih središta te samim time i distribucija sredstava iz proračuna je više usmjerena ka tim mjestima. Uz ograničen budžet kojim ŽZH raspolaže, a uz izostanak veće razine inozemnih ulaganja, jasno je kako financije moraju biti usmjerene ka glavnim prilikama i snagama prostora.

Analizom je utvrđeno da, iako se radi o pretežno ruralnom prostoru, snaga primarnog sektora nije velika, dapače, sektor je na samom dnu po prosječnim plaćama, ima nisku razinu broja aktivno zaposlenih te iskazuje stagnaciju ili regresiju proizvodnje, a sektor proizvodnje prehrambenih proizvoda je samim time ograničen. Upravo zato, činjenica kako je ŽZH izrazito dominantno ovisna o uvozu hrane i pića je dodatno poražavajuća. Problemi usitnjenosti zemljišta, zastarjelih znanja i mehanizacije te tradicionalan pristup, uz prepreku izostanka ministarstva te adekvatne strategije na višim razinama, ne daje naznake napretka u ovom sektoru.

Nasuprot tome, sektor turizma dobiva na svojoj značajnosti, a recentni trend ulaganja i projekata HERAG-a za obnovu kulturne baštine, biciklističkih staza itd. pokazuju kako se na razini Županije sve više razmišlja o turizmu kao sekundarnoj snazi prostora. Ruralni krajolici, povijesna i kulturna baština te prirodni fenomeni i ljepote, zahtijevaju popratnu infrastrukturu, promociju i brending kako bi se u potpunosti valorizirali. Blizina morske obale i sve bolja prometna veza sa ovim prostorom Hrvatske, može pretvoriti prostore ŽZH-a i kao izletničku destinaciju i gostima južnog Jadrana.

Primarna je pak djelatnost prerađivačka industrija i za njom prateći sektor trgovine. Povećanjem izvoza, proizvodnje, broja zaposlenih i plaćama, zajedno sa činjenicom da sve prihodom najveće tvrtke u županiji djeluju u ovim sektorima, jasno je kako su navedene djelatnosti glavna okosnica gospodarstva ovog prostora. Prostora za daljnja ulaganja ima, a slobodna zemljišta u aktualnim poslovnim zonama daju potencijal za širenje industrije i poslovanja.

Naposljetku, ljudski faktor je ujedno indikator razvoja i potencijal za razvoj sam po sebi. Razvijanje znanja i vještina koje su adekvatne prostoru su jedan od glavnih temelja razvoja, a ujedno i odgovor ljudi na promjenu (ili izostanak iste) kroz vrijeme je indikator zadovoljstva

stanovništva smjerom i brzinom razvoja. Manjak migracijske statistike i recentnih podataka popisa stanovništva otežavaju analizu, ali je trend depopulacije i starenja stanovništva vidljiv iz dostupnih podataka. Istovremeno je jasan pad broja upisanih učenika u škole, kao daljnja potvrda negativnog prirasta. Pozitivno je vidjeti porast udjela stanovništva sa visokim obrazovanjem, iako je istovremeno zabrinjavajući porast udjela nezaposlenih iz iste kategorije. Samim time je lako zaključiti kako obrazovni sustav nije efikasno povezan sa tržištem rada i njegovim potrebama te su mu potrebne promjene, a pozitivni znakovi za takvo nešto su vidljivi u recentnom razdoblju u ŽZH i ostaje za vidjeti hoće li promjene donijeti rezultate.

Kako je na početku navedeno, jednostrana strategija razvoja većinom nije najefikasniji način razvoja. Potreba je za istovremenim poticajem razvoja odozdo, sa lokalnih jedinica na širi prostor, širenja veza među županijama i regija i naposljetku na razini države i šireg prostora, pogotovo u doba globalnosti svijeta. Horizontalne i vertikalne veze su neophodne kako bi neki prostor mogao adekvatno iskoristiti sve potencijale koje posjeduje.

Prostor ŽZH posjeduje jasno učvršćene glavne snage u industrijskom sektoru te posjeduje niz turistički atraktivnih faktora. Kako je ranije navedeno, jasno je kako uža prostora zahtijevaju određenu razinu specijalizacije prema komparativno jačim i potentnijim gospodarskim granama i dojam je kako Županija posjeduje idealne predispozicije za takvo što. Povoljan geoprostorni položaj, povoljna prometna povezanost, blizina drugih turističkih privlačnih lokacija unutar i van Bosne i Hercegovine, svakako pojačavaju potencijal prostora. Ipak, kako bi razvoj bio maksimalno valoriziran, potrebne su određene sustavne promjene na razini Županije i na višim razinama. Za takvo što potrebno je umanjeње inertnosti, aktivno uključivanje i poticanje promjena od strane stanovništva, ali i odgovornih osoba i institucija koje uz jasne strategije imaju obvezu intervencije za zaustavljanje i zaokret negativnih trendova koje mogu biti kočnica budućem razvoju prostora.

LITERATURA

- Barca, F., McCann, P., Rodriguez-Pose, A. (2012.). The case for regional development intervention: Place-based versus place-neutral approaches. *Journal of Regional Science*(52), str. 134-152. Dohvaćeno iz: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9787.2011.00756.x>
- Capello, R., Nijkamp, P. (Ur.). (2019). *Handbook of Regional Growth and Development Theories* (Revised and Extended Second Edition izd.). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited
- Čutura, M. (2020). Turizam u Zapadnohercegovačkoj županiji. Zagreb, Hrvatska. Preuzeto 26. 8 2023 iz: <https://zir.nsk.hr/islandora/object/pmf%3A9315/datastream/PDF/view>
- Guthrie, C. (2022.). OECD Reviews of Evaluation and Assessment in Education: Bosnia and Herzegovina. Pariz. Dohvaćeno iz <https://doi.org/10.1787/a669e5f3-en>
- Kunst, I. (2019.). Strategija razvitka turizma Županije Zapadnohercegovačke. Zagreb: Institut za turizam.
- Kustura, E. (2016). Obilježja krškog reljefa Zapadnohercegovačke županije. *Acta Geographica Bosniae et Herzegovinae*, str. 133.
- OECD. (2021.). Competitiveness in South East Europe 2021: A policy Outlook,. Pariz. Dohvaćeno iz <https://doi.org/10.1787/dcbc2ea9-en>
- Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (2017). *Local and regional development*. Routledge.
- Popescu, C. C., Diaconu, L. (1. 2009.). The relationship between the level of education and the development state of a country.
- Putica Džajić, J. (2020). Sociogeografska transformacija ruralnog prostora Županije Zapadnohercegovačke od sredine XX. stoljeća. Zadar, Hrvatska.
- Schwab, K. (2017). *The Global Competitiveness Report 2017-2018*. World Economic Forum.
- Ward, N., Brown, D. L. (12 2009). Placing the Rural in Regional Development. *Regional studies*, str. 1237-1244.

IZVORI

Federalno ministarstvo financija. (2021.). *Godišnji konsolidirani pregled ostvarenja javnih prihoda u Federaciji Bosne i Hercegovine*.

Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i zaštite okoliša Županije Zapadnohercegovačke. (2013.). *Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2012. do 2032. godine*. Vlada Županije Zapadnohercegovačke, Posušje.

Skupština Županije Zapadnohercegovačke . (30.. 12. 2021.). *Proračun Županije Zapadnohercegovačke za 2022. godinu* . Bosna i Hercegovina.

Strategija razvitka turizma Županije Zapadnohercegovačke. (2019.). Zagreb: Institut za turizam.

Strategija ruralnog razvitka Županije Zapadnohercegovačke za razdoblje 2020.-2030. godine. (2019.). Posušje.

Vlada FBiH. (2020.). *Strategija razvoja Federacije Bosne i Hercegovine 2021. - 2027*. Sarajevo.

Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2012. do 2032. godine. (2013.). Široki Brijeg, Bosna i Hercegovina.

URL 1 – Federalni zavod za statistiku (2022.). *Industrijska proizvodnja 2021*. Sarajevo, Bosna i Hercegovina. - <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2022/10/Industrijska-proizvodnja-2021.pdf>

URL 2 -Federalni zavod za statistiku (2022.). *Kultura i umjetnost*. Sarajevo, Bosna i Hercegovina. - <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2022/11/Kultura-i-umjetnost-2021-1.pdf>

URL 3 – Federalni zavod za statistiku. (2023.). *Osnovno obrazovanje 2022/2023*. Sarajevo, Bosna i Hercegovina. - <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2023/04/Osnovno-obrazovanje-2022-2023.pdf>

URL 4 – Federalni zavod za statistiku (2023.). *Predškolsko obrazovanje 2022/2023*. Sarajevo, Bosna i Hercegovina. - <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2023/03/Predskolsko-obrazovanje-u-2022-2023.pdf>

URL 5 – Federalni zavod za statistiku (2023.). Srednje obrazovanje 2022/2023. Sarajevo, Bosna i Hercegovina. - <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2023/05/Srednje-obrazovanje-2022-2023.pdf>

URL 6 – Federalni zavod za statistiku (2023.). Statistika pravosuđa. Sarajevo, Bosna i Hercegovina. - <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2023/06/Statistika-pravosuda-2022.pdf>

URL 7 - Nezavisne novine. (18. 7 2022). Ništa od popisa u BiH ni 2023. Bosna i Hercegovina. Preuzeto 1. 7 2023 iz <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Nista-od-popisa-u-BiH-ni-2023/727210>

URL 8 - jabuka.tv. (1.. 9. 2021.). ŽZH: Potpisani poslovno tehnički ugovori između partnera projekta Cycling rural. Široki Brijeg, Bosna i Hercegovina. Preuzeto 7.. 7. 2023. iz <https://www.jabuka.tv/zzh-potpisani-poslovno-tehnicki-ugovori-izmedu-partnera-projekta-cycling-rural/>

URL 9 - HERAG. (2018.). *Investicijska brošura - Županija Zapadnohercegovačka*. Preuzeto 17.8. 2023. iz: http://herag.ba/images/brosure/pdf/zupanijska_HRV.pdf

URL 10 - HERAG. (2021.). - <http://herag.ba/projekti/item/569-heritagerevived.html>

URL 11 - HERAG. (2018.). *Grad Ljubuški - investicijska brošura*. Preuzeto 17.8. 2023. iz: <http://herag.ba/images/brosure/ljubuski-brosura-2.jpg>

URL 12 - HERAG. (2018.). *Grad Široki Brijeg - investicijska brošura*. Preuzeto 17.8. 2023. iz: http://herag.ba/images/brosure/pdf/siroki_brosura_HRV.pdf

URL 13 - HERAG. (2018.). *Općina Grude - investicijska brošura* ; Preuzeto 17.8. 2023. iz: http://herag.ba/images/brosure/pdf/grude_brosuraHRV.pdf

URL 14 - HERAG. (2018.). *Općina Posušje - investicijska brošura*. Preuzeto 17.8. 2023. iz: http://herag.ba/images/brosure/pdf/posusje_brosura_HRV.pdf

URL 15 - Atlas klime. (2019). Federalno hidrometeorološki zavod (FHMZ). Dohvaćeno iz <http://atlasklime.fhmzbih.gov.ba/bs/climate/atlas>

URL 16 - OECD. (2021.). *Competitiveness in South East Europe 2021: A policy Outlook.*, Pariz. Dohvaćeno iz <https://doi.org/10.1787/dcbc2ea9-en>

URL 17 – Mediteran film festival – O festivalu, Preuzeto 20.08.2023. iz https://www.mff.ba/mff_ofestivalu.asp

- URL 18 – Zapadnohercegovački kanton u brojkama (2023) <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2023/07/Zapadnohercegova%C4%8Dki-kanton-po-kantonima.pdf>
- URL 19 – Zapadnohercegovački kanton u brojkama (2022.) <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2022/06/8.pdf>
- URL 20 - Zapadnohercegovački kanton u brojkama (2021.) <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2021/07/zapadnohercegovacki-kanton.pdf>
- URL 21- Zapadnohercegovački kanton u brojkama (2020.) https://fzs.ba/wp-content/uploads/2020/06/ZHK_2020.pdf
- URL 22 - Zapadnohercegovački kanton u brojkama (2019.) <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2019/06/8.pdf>
- URL 23 - Zapadnohercegovački kanton u brojkama (2018.) <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/07/Kanton-8-Zapadnohercegova%C4%8Dki-kanton.pdf>
- URL 24 - Zapadnohercegovački kanton u brojkama (2017.) <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2017/07/Zapadnohercegovacki-kanton-u-brojkama.pdf>
- URL 25 - Zapadnohercegovački kanton u brojkama (2016.) <http://www.fzs.ba/wp-content/uploads/2016/09/Zapadnohercegovac%C4%8Cki-kanton-u-brojkama.pdf>
- URL 26 – Popis 2013. u BiH, Preuzeto 10.7.2023. iz <http://www.statistika.ba/#link11>
- URL 27 - Mjesečni statistički bilten Federacije Bosne i Hercegovine po kantonima 02/23 ; <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://fzs.ba/wp-content/uploads/2023/03/Mjesečni-statistički-pregled-po-kantonima-2-1.pdf>
- URL 28 - Mjesečni statistički bilten Federacije Bosne i Hercegovine po kantonima 02/2022 <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://fzs.ba/wp-content/uploads/2022/03/Mjesečni-statistički-pregled-po-kantonima-2-.pdf>
- URL 29 - Mjesečni statistički pregled Federacije Bosne i Hercegovine po kantonima 02/2021; <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://fzs.ba/wp-content/uploads/2021/03/MJESE%C4%8CNI-STATISTI%C4%8CKI-PREGLED-FEDERACIJE-BOSNE-I-HERCEGOVINE-PO-KANTONIMA-02-2021.pdf>
- URL 30 - Mjesečni statistički pregled Federacije Bosne i Hercegovine po kantonima 02/2020 <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://fzs.ba/wp->

content/uploads/2020/03/MJESE%C4%8CNI-STATISTI%C4%8CKI-PREGLED-FEDERACIJE-BOSNE-I-HERCEGOVINE-PO-KANTONIMA-02-2020.pdf

URL 31 - Mjesečni statistički pregled Federacije Bosne i Hercegovine po kantonima 02/19

<https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://fzs.ba/wp-content/uploads/2019/02/Mjesečni-statistički-pregled-po-kantonima-2.pdf>

URL 32 - Mjesečni statistički pregled F BiH po kantonima 02/18

<https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/03/Mjesečni-statistički-pregled-FBiH-po-kantonima-02-18.pdf>

URL 33 - Mjesečni statistički pregled F BiH po kantonima – Februar/Veljača 2017

<https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://fzs.ba/wp-content/uploads/2017/03/Mjesečni-statistički-pregled-po-kantonima-2-2017.pdf>

URL 34 – bljesak.info, Preuzeto iz: <https://bljesak.info/gospodarstvo/promo/heritagerevived-fondovi-eu-omogucili-su-zamah-u-obnovi-ljubuske-bastine/397097?fbclid=IwAR2S1kUZr-TxM4oyqd9MqFOBylSbWxAKP76McrO7pBD6ZAK47Xv6v2xrANc>

URL 35 – <http://eu-hgb.com/en/120-novosti/728-završni-događaj-u-sklopu-projekta-home-grown-business.html>

URL 36 - <http://herag.ba/projekti/item/553-povećanje-konkurentnosti-mikro-malih-i-srednjih-poduzeca-digitalizacijom-ic-smed.html>

URL 37 - <http://herag.ba/projekti/item/551-fort-net.html>

URL 38 - <http://herag.ba/projekti/item/445-adriawealth.html>

URL 39 - <http://herag.ba/projekti/item/443-connecting-separated.html>

URL 40 - <http://www.herag.ba/multimedija/item/468-tematske-rute-srednjovjekovne-hercegove-zemlje-tema-srednji-vijek-prezentirane-povodom-zatvaranja-eu-projekta.html>

URL 41 - <https://www.jabuka.tv/top-20-kompanija-u-zzh-po-prihodima/>

URL 42 – Visoko obrazovanje -

<https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://fzs.ba/wp-content/uploads/2023/07/Visoko-obrazovanje-2022-2023.pdf>

URL 43 - <https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>

URL 44 -

https://hr.wikipedia.org/wiki/%C5%BDupanija_Zapadnohercegova%C4%8Dka#/media/Datoteka:West_Herzegovina_in_Federation_of_Bosnia_and_Herzegovina.svg

POPIS SLIKA I TABLICA

Slika 1. Prostorni položaj Županije Zapadnohercegovačke	10
Slika 2. Administrativno-teritorijalni ustroj ŽZH	11
Slika 3. Broj stanovnika ŽZH od posljednjeg popisa stanovništva 2013. godine.....	15
Slika 4. Prirodno kretanje stanovništva na prostoru ŽZH od 2013. do 2022. godine	16
Slika 5. Dobno-spolne piramide ŽZH prema popisima iz 1991. i 2013. godine	17
Slika 6. Omjer broja mlađih od 14 godina i starijih od 65 na prostoru ŽZH od 2013. do 2021. godine	18
Slika 7. Broj upisanih učenika u osnovnu školu u ŽZH u razdoblju između 2016. i 2022. godine	20
Slika 8. Broj učenika koji su završili osnovno obrazovanje po godinama od 2016. do 2021. godine	20
Slika 9. Broj upisanih učenika i broj učenika koji su završili srednju školu u razdoblju od 2016. do 2022. godine	21
Slika 10. Broj upisanih učenika srednjih škola prema oblastima u 2022. godini	21
Slika 11. Broj upisanih studenata s prebivalištem u ŽZH od 2015. do 2022. godine	23
Slika 12. Broj upisanih studenata prema mjestu prebivališta u ŽZH u razdoblju 2015. – 2022. godine	24
Slika 13. Udio upisanih studenata na prvu godinu studija u odnosu na maturante od 2016. do 2021. godine	24
Slika 14. Komparacija udjela zaposlenih i prosječnih plaća po sektorima djelatnosti ŽZH-a za ožujak 2023.	25
Slika 15. Kretanje broja zaposlenih u C i G sektoru od 2017. do 2021. godine	26
Slika 16. . Komparacija prosječne neto plaće u ŽZH i FBiH od 2015. do 2023. godine.....	27
Slika 17. . Prosječne neto plaće po županijama za ožujak 2023. godine ;	28
Slika 18. Zaposlenost prema stupnju obrazovanja - usporedba 2015., 2018. i 2021. godine ..	29
Slika 19. Broj zaposlenih po sektorima djelatnosti u 2021. godini.....	30
Slika 20. Prinos poljoprivrednih dobara u tonama u 2022. godini.....	31
Slika 21. Indeks industrijske proizvodnje u ŽZH od 2013. do 2022. godine.....	33

Slika 22. Indeksi industrijske proizvodnje prema glavnim industrijskim grupama od 2013. do 2022. godine	34
Slika 23. Indeks proizvodnje prerađivačke industrije ŽZH od 2014. do 2022. godine.....	35
Slika 24. Investicije po namjeni ulaganja i tehničkoj strukturi od 2015. do 2020. godine	39
Slika 25. Ostvarene investicije po sektorima djelatnosti 2019. godine u milijunima KM.....	40
Slika 26. Uvoz i izvoz robe u ŽZH u milijunima KM od 2016. do 2022. godine	41
Slika 27. Pokrivenost uvoza izvozom od 2016. do 2022. godine	42
Slika 28. Izvoz prema međunarodnoj klasifikaciji djelatnosti od 2016. do 2022. godine	43
Slika 29. Uvoz prema međunarodnoj klasifikaciji djelatnosti u 2022. godini	44
Slika 30. Broj dolazaka i noćenja u razdoblju od 2013. do 2022. godine na prostoru ŽZH....	47
Slika 31. Omjer dolazaka domaćih i stranih gostiju od 2013. do 2022. godine.....	48
Slika 32. Dolasci turista u 2019. godini prema državama.....	48
Tablica 1. Broj stanovnika po gradovima/općinama ŽZH od posljednjeg popisa stanovništva do 2021. godine	16
Tablica 2. Odnos broja zaposlenih i nezaposlenih na prostoru ŽZH za razdoblje 2014. - 2021. godina	28